

Haver og Havebrug i Ribe Amt i gamle Dage.

Af Havearkitekt *Johannes Tholle*, København.

I hvorvel Danmarks Havebrug hviler paa det Grundlag, som skabtes af Munkene i Klosterhaverne, er det dog kun rimeligt at tænke sig, at der ogsaa før Klostrenes Oprettelse har været i hvert Fald Antydninger af Havebrug hos de agerdyrkende Beboere, hvor Forholdene har kunnet egne sig dertil. Det vilde være urimeligt at antage, at man ikke tidligt i Historien har søgt at knytte de Urter og Frugter, som man brugte ved Maaltiderne, nærmere til sig ved at dyrke dem nær Huset, hvor de kunde være under Opsigt og Varetægt. Det var bedre at have dem her end at skulle søge omkring efter dem i ufredsomme Skove og ved aabne Strande. Paa de indhegnede Tofter hos de ældste Agerdyrkere i Landsbyerne, ind under Husvæggenes Læ har vi sikkert de første Antydninger af Danmarks ældste Havetype, og Bonde- og Landsbyhavens Historie er sammen med Havernes øvrige Omraader derfor et ikke uvæsentligt Kapitel af Folkemindernes store Bog; thi her dyrkedes, efter at Munkene havde lært Folk det, Urter til Lægedom, — her var der noget at tage Vare paa, fra Stæren fløjtede Vaaren ind, og til Fugleflokkene drog med Sommeren Syd paa, — ja selv ved Midvinter var der noget i Haven at gøre, da Frugttræerne havde holdt deres Indtog, og overtroiske Forestillinger sagde, at de skulde „rises“ Juleaften for at give god Frugt. Havens Formsprog og Indhold talte i Forhold til Husets For-

mer og Tidens Tanker, — det Formsprog, der klang i Dialekter fra hver Egn af Landet, hvor Klima, Læforhold, Jordbund og Folkeskikke prægede Huset saavel som Havens Regioner.

Af det Kapitel, som Haverne udgør, og som Forfatteren af nærværende iøvrigt tidligere har behandlet i større Almindelighed¹ samt for Jylland i Særdeleshed,² giver det Afsnit, der specielt omfattes af nærværende Aarbog, ganske naturligt ikke noget Billede af Rigdom og Frodighed; det viser kun, at selv under trange Kaar har der kunnet være Haver, ligesom det viser Havernes Afhængighed af Ly, Læ og gode Jordbundsforhold. Utvivlsomt har Haverne i Ribe Amt den gamle Stiftsbys Klostre en hel Del at takke for deres Eksistens, og maaske var det kommen til at se helt anderledes godt ud med Havesagen, om ikke en Reformation paa det kirkelige Omraade havde sat en Stopper for Munkenes velsignelsesrige Arbejde i Havesagens Tjeneste hos Almuen. Tiderne og Kaarene blev da haarde for Havedyrkerne, og først i den sidste Menneskealder er det blevet synderligt anderledes. Af hvad der vides om den Udvikling, som Haverne og Havebruget har gennemløbet fra de tidligste Tider indtil vor Tid, skal der her berettes et og andet Træk, idet der lægges for med det fundamentale Afsnit, som desværre dog kun giver faa og fattige Vidnesbyrd om Middelalderens Haver.

*Om Slottets, Klostrenes og Borgernes private Haver
i den gamle Ribe By.*

Skønt der ikke vides noget derom, er det utvivlsomt, at der til alle Ribes 5 Klostre har hørt Haver fra tidligere Tider, ligesom der ved Riberhus har været saadanne. Det var Klosterfolkets første Pligt at hjælpe

deres Medmennesker, og der kendtes i Sygdomstilfælde ingen Hjælp — næst Gud —, uden at den jo var ledsaget af Brug af Produkter af Lægeurter. Hvor skulde vel Munkene faa disse medicinelle Planter fra, om de ikke hovedsagelig avlede dem selv eller lod dem indsamle paa Markerne, — og med Paavirkninger fra de sydligere Lande, med hvilke de stod i livligt Samkvem, og hvorfra maaske endog enkelte af Munkene selv var komne, søgte man jo ogsaa selv at give Eksemplet ved at spise mere og mere af Grøntsager og Frugter, ligesom man havde en Mission i at lære Almuen det samme og at søge fremmet Landets naturlige Hjælpekilder, derunder ikke mindst Havedyrkningen.

Blandt de ældste Vidnesbyrd om danske Byhaver finder vi ogsaa nogle om Haver i Ribe, og derunder adskillige tilhørende Klostrene. Allerede fra Aar 1305 tales der om en Kaalgaard,⁵⁴ og fra 1430 tales der om en „Humlegardh“,⁵⁹ og fra 1450 omtales en Kaalhave,⁹ hvorefter der hvert Aar skal svares „1 Skilling grot“, lig med ca. 18 Øre — en temmelig ubetydelig Afgift for en Have efter *vor* Tids Møntforhold, men en *stor* Sum i Datiden. Og naar der overhovedet har skullet svares Afgift af denne Have, har Afgrøden næppe været saa ringe endda, og der har sikkert været dyrket ogsaa andre Havesager end den Kaal, som Navnet hentyder til. Et næsten samtidigt Vidnesbyrd omtaler 1488, at Helligaandsklosteret skal „haffue nydhe brwghe ock beholdhe til ewigh tidh en wor ock Kronens iord *Hos Rip Hw̄s* som kalles *Hw̄sæ Kalgord* liggende Nordhen with then *Helig And's Kirki* ock saa Vesther till watn trinth omkringh inthet vndtagthed“,³ hvorved naturligvis forstaas, at Klosteret faar Ejerret til en Slottet tidligere tilhørende Have. Det hedder dog om Brugen af denne, at der ikke maa

opføres nogen Bygning, som kan skade Slottet Riberhus. For den afstaaede Jord faar Kronen i et Slags Mage-skifte et Hus „ock en stor Kalgordh liggende nordhen widh *Rip Hws* stolde som tilfornæ fornte Riper Capit-tel tilhordhe.“³ Fra denne Tid omtales ogsaa „Linde-gaarden“, der efter alt at dømme var en finere Del af Begravelsespladsen (Kirkegaarden), og hvor der svaredes en dyrere Afgift for Gravsted.⁴⁰

I Tiden ved Reformationen, hvor Klostergodserne overdrages andre til Brug, faar man et ret godt Indtryk af, hvor mange Klosterhaver der i Grunden har været, ligesom deres Betegnelse fortæller, hvortil de hovedsagelig har været brugt. Aar 1531 overlodes saaledes til Byen Klosterbygninger med „Gaardsrum og Haverum som dertil ligger,“⁷ og hvorved bl. a. mentes to Humlegaarde; blot fire Aar efter nævnes Kaal-gaarden ved Dominikanerklosteret. Noget senere (1543) omtales det, at Sortebrødreklosteret „med den bygning, gaard, Huuse, Abildgaard, Have oc Gaardsrum udi sin længde oc bredde“ skal blive et Almindeligt Hospital,⁵ mens der 1545 omtales Jens Kocks Kaalgaard og Ho-spitalets „Humble-gaard,“⁴¹ og under 19. April 1574 omtales Køb af en „Kaalgord, som beliggendes er nest Vesten op till Sancte-Peders Kircke jord Aarlig Jord-schyld III S lb* som y Lybeck och Hamborg gengse ere. Och schall Hand eller Hands Arffuinger selff till euig tiidt holde then Planckewerck och Lukels ferdig mellem Kirckegaarden och samme Kaalgordt.“⁶

Om Riberhus Slotshave forlyder der ikke synderligt ud over de foran nævnte Oplysninger. 1581 figurerer der dog i Slotsregnskaberne baade „Abildgaard og Hum-legaard;“¹⁰ og desforuden har der sikkert været en Kaal-

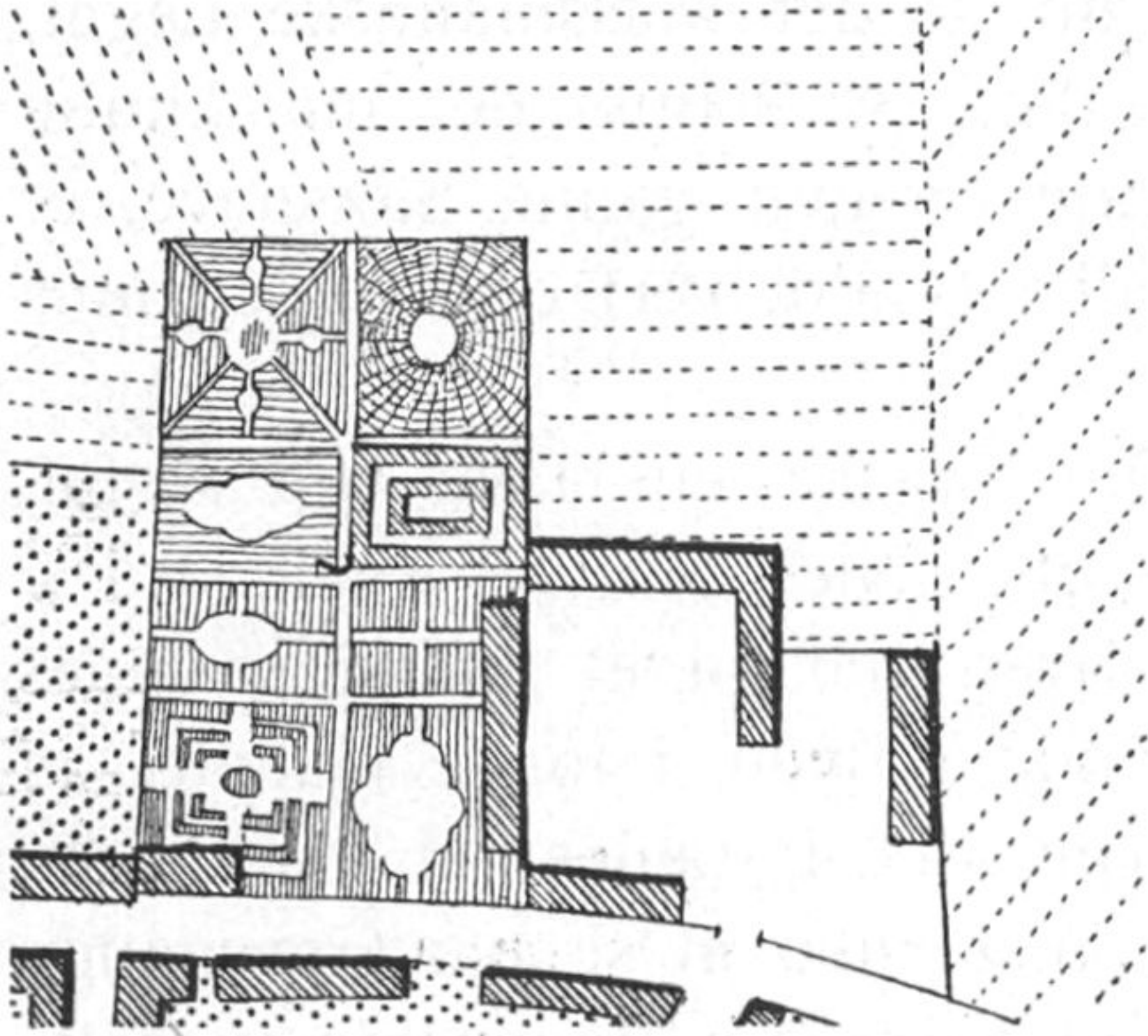
* ca. 4 Skilling lybsk.

gaard. Til Trods for, at der altsaa har været 2, ja maaske 3 Haver ved Slottet, er det ofte anført, at der ingen Haver har hørt dertil.⁸ Slottets Abildgaard er den Have, som lejes ud af det Massmannske Legat, der 1721 købte hele Arealet. Af Planter, der maa kunne henføres som stammende fra den gamle Slotshave, er bl. a. fundet *Bryonia alba* (Galdebær) og *Hyoscyamus* (Bulmeurt).¹¹

Iøvrigt fandtes i Ribe ogsaa en Have ved Bispegaarden.⁴² — Der tales om „Niels Skrivners Kaalgaard“,⁴ og som Omegnen af Byen har været smuk, saaledes var der ogsaa smukt inde i Byen i første Halvdel af 1700-Tallet, saadan som det fortælles, at „imidlertid nøjedes vore Ripensere ikke med at se paa Græsgange og Agre, der smile med Urter og Blomster, da dette er noget, der er fælles for alle; men de anlagde ogsaa Haver til at fryde Øjne og Næse med forskellige vel-egnede og tjenlige Planter, Urter og Blomster.“⁴² Fornemmelig har Haarlemmerløgene spillet en stor Rolle i disse Haver; thi de ofres en meget udførlig Omtale, særligt Tulipanen, og det er jo ogsaa meget sandsynligt, at den forholdsvis nære Forbindelse, der ad Søvejen var med de hollandske Lande, tilligemed den i disse grasserende Tulipanmani har gjort sig gældende i det daværende Ribe.⁴³

En Del gamle Gader udlagdes efterhaanden til Haver, saaledes St. Mikkelsgade, der blev til Haver mellem Bispegade og Puggaardsgade, samt Sudergade, der „nu er indhegnet i Haver“ (1768). Til Korsbrødregaard hørte der en „kjon Have“, af hvis Anlæg man faar et Indtryk i Illustrationen hos Pontoppidan⁵⁰ (se omstaaende). Iøvrigt synes de blomstersmykkede Haver særligt at være koncentreret om Liliebjergget, og af sær-

ligt berømte Haver nævnes der to, nemlig Raadmand Lave Steffensens (Raadmandstid 1544—1554) samt den Seerupske Have, tilhørende M. Severin Seerup (Præst ved

Korsbrødregaard i Ribe,
geng. efter Pontoppidans Atlas 1768.

Domkirken 1675—1736). I den første Have fandtes op imod 70 Blomsterplanter,⁸ men i den sidstnævnte endog 245 Plantearter, hvorfor dens Ry næppe har været ugrundet.⁴⁴ At komme nærmere ind paa dette Blomsterspørgsmaal tillader Pladsen her desværre ikke.

At Byen før 1700-Tallet har haft endnu flere Haver end paa dette Tidspunkt, kunde nok et og andet tyde paa, idet det fra denne Tid hedder (1735), at „Her ere vel Hauger, og fleere har vaaren, nu en Deel af Vandfloden og en Deel ved sterke Vintre ruinerede, saa her haves ikkun liden Frugt, men det meeste faaes fra andre Stæder.“⁴⁵ Haverne har dog været af en saadan Art, at de har behøvet kyndig Assistance af Fagmænd, og at saadanne i det hele taget har kunnet ernære sig i Ribe, fortæller samme Indberetning (1735), idet den nævner, at af „Gardnere“ ernære Nikolaj Si-necksen og Christian Brøer sig vel, mens Maglene og Dorothe Rytter er fattige.⁴⁵ Disse Gartnere nævnes imidlertid ikke hos Pontoppidan (1768), saa det er jo muligt, at „Vandflod“ eller Fattigdom atter har udryddet dem eller taget deres Eksistensbasis fra dem.

Her som der mærkes tydeligt den nære Forbindelse

med de sydligere Lande, saaledes i Betegnelsen Gartner, der ellers dengang var saare ualmindelig (Urtegaardsmand, Podemester, Humlemester,) og saavidt Forf. bekendt var der ikke i andre Byer ved denne Tid Folk med denne Fagbetegnelse, hvis Oprindelse er tysk. Men foruden disse Folk ernærede sig ogsaa 3 „Humleførere“ i Ribe, idet de „Reyser Aar for Aar hertil og igjennem med deris Humble, contribuere aarl. til Byen og ere forbundne ved borgerl. Caution at svare alle kongl. personel Contributioner og at nedsette sig her i Byen.“⁴⁵ Dog maatte disse fremmede Humleprangere ikke rejse længere Nord paa end til Ribe og Kolding, og maatte ej heller sælge Humle paa anden Maade end i hele Sække.⁵²

Forholdene paa Landet i Tiden fra Reformationen til Udskiftningen.

Mens Havebruget i Byerne udviklede sig under kyndigt Tilsyn fra Urtegaardsmænd, Gartnere o. desl. og under en større Sans for at spise Grøntretter, end der var Tilfældet hos Landboerne, kneb det mere paa Landet, Vekslende Konger udstedte det ene Paabud efter det andet om Plantning af Æbler, Pil og Humle, lige indtil saadanne Bestemmelser fik Optagelse i selve Danske Lov.¹² Tiden viste, at det kun blev maadeligt, hvad der kom ud deraf, dels fordi Paabudene ikke adlødtes, dels fordi Planterne ikke kunde skaffes, og endelig fordi det plantede ikke behandledes paa kyndig Vis og døde af denne Aarsag eller paa Grund af Mangel paa Markfred, daarlige Læ- og Jordbundsforhold o. s. v.

Af de sparsomme Efterretninger, man har om Haver i dette Tidsrum, skal i det følgende anføres:

Betydeligst har Haverne været ved Sædegaarde og Præstegaardene paa Landet. Paa Lydumgaard laa saaledes „hos“ Borggaarden „en liden Abilhave“,⁵⁵ og fra 1690 næv-

nes der en Kaalhave ved en Præstegaard,²² og idet der c1700 holdes Gartner paa Nørholm,¹² tør man gaa ud fra, at der ogsaa her har været en Have, — som vel har været noget ud over det almindelige. Men udover dette har det sandt at sige ikke været muligt at finde Oplysninger om Haver i det nævnte Tidsrum. Dette vil naturligvis ikke sige det samme som, at Haver ikke fandtes, og at der ikke foreligger Oplysninger om saadanne. Utvivlsomt maa adskillige lokale Arkiver o. l. Kilder kunne bringe et og andet frem. Præsternes „liber daticus“, Visitatsbøger og Bøger af mere privat Art skulde nok ogsaa kunne bringe mere Lys over dette Tidsrum, og der skal da ogsaa opfordres interesserede til at være behjælpelig hermed.

Først og fremmest har naturligvis Jorbundsforholdene virket hæmmende paa Havernes Fremkomst, og følgende Udtog af en Afhandling, der bl. a. handler om „Bievæxt og om Roers, Rødløg og om Hviid Kaals Plantelse“ viser nærmest den negative Side af Sagen. Det anførte er en Udskrift af Mag. phil. H. W. Kaalund:^{*} „Oeconom. Anmærkninget over den jyske Hedes højst fordeelagtige Indrætning,“ et Manuskript, der opbevares i det kgl. Bibliotek, Kbh.⁵¹ Det hedder her:

„thet er af erfaring klart . . . at Heede-Jord er løs og sandigt og det er fast i saadant mager Jord, at de benævnte trende Sager blomstrer allerbedst og bringes til største Fuldkommenhed. De giorte Forsøg har tydelig beviist samme, thi nu allerede i mit da nærværende Annex-Sogn, Greene, gjorde i min Tid, efter min Tilskyndelse . . . herpaa [Forsøg] og giver Exempel mange at Sogne Folkene med . . . endog den høivelbaarne og fortreffelige Landmand og Patriot, Hr. Etatsraad Lichtenberg i Horsens, har søgt over al paa sit vidtløftige Jordegods bragt Bonden til stor Forstand og Indsigt, at de aarligen [dyrke] mangfoldigen Hede-Jord med de forannævnte 3de Slags Amager-Productt, hvoraf da baade en Ge-

* Præst i Vorbasse og Grene 1743, afsat 1745 (om ham og hans Manuskript se „Fra Ribe Amt“ 1909, Side 25 fg.)

vinst i hans Huusfold . . . og en anselig Skilling til Afbetaling i Skatter og Afgifter . . .“

Om det kunde blive saadan ogsaa i Magisterens Egn og Amt, vilde det altsammen blive godt; thi, som han slutter: „Hvor fordeelagtigt vilde det ikke blive for hele Landet, om man af disse hedenske Udørker stræbte at gøre et frugtbart Ægypten paa Rødløg etc.“

I Almindelighed har Haver været fritaget saavel for Ydelse af Landgilde som for Fællesdyrkning i Modsætning til Agerjorderne. Der kendes dog i det mindste ét Sted her i Landet en Undtagelse, nemlig i Nordby paa Samsø, hvor der dyrkedes Kaal i Fællesskab. Kaalbedet laa ved Majstangen og optog noget nær hele Torvet, dog i de senere Aar kun Halvdelen. Hver Gaard havde Ret til et Bed paa Pladsen. Det var her ligesom med Ager-sæden, at naar Kaalfrøet skulde saas, blev det tillyst, og hver Parthaver mødte paa den bestemte Dag med en Fjæl og en stærk Pæl for at hegne Pladsen. Naar Hovederne skønnedes tjenlige til Indhøstning, tillystes ogsaa dette, og enhver Forsømmelighed med Lukningen eller det øvrige Fællesarbejde bødedes der for.⁸³

Omkring 1800-Tallet.

Udskiftningsforordningen af 1781, der gjorde det muligt at indtage større Arealer til Havebrug, har næppe betydet synderligt i denne Henseende for vor Egn, selv om der overlodes hver Mand et Stykke Kaalgaardsjord.¹⁵ Der tales stadig kun sjældent om Haver* andetsteds end ved Præstegaarde og enkelte andre Steder. For Ølgod-Ansagers Vedkommende hedder det (ved 1800), at „Med

* I Rescript til Ribe ang. Skoleforholdene nævnes det 1/7 1796, at man kan købe Landhush. Selsk „Have-Katekismus“ til Brug for Undervisning i Havedyrkning, og i Canc. Prom. til Stiftsamt. omtales Anlæggelse af en Have ved Skolen i Bramdrup 10/6 1810. Rescr. af 4/3 1814 nævner Præstegaardshaven i Ølstrup-Hover, Kancelliskrivelse af 6/5 1820 nævner Haven ved Sygehuset i Ribe, og Kgl. Resol. af 3/8 1824 omtaler Haven ved Stiftamtmandsboligen sammesteds. (Fogtman i Kongelige Rescripter.)

Undtagelse af Haven ved Lindbjerggaard og Præstegaarden fandtes der neppe egentlige Haver, kun nogle smaa Indhegninger til Dyrkning af Kaal og enkelte andre Urter, og enkelte Pile eller Hylde paa Indhegningen.¹³ Der er stadig en Have ved Bispegaarden i Ribe¹⁴, og Nørholm Have udvides med en Køkkenhave i 1805,¹² hvortil kommer en Frugt- og Humlehave, saa den paa denne Tid var enestaaende for Egnen. Endelig nævnes der Haver i Veerst By;³⁷ men mest omtalt af alle Haver er dog Nustrup Præstegaardshave, der beskrives som saare yndig og indholdsrig, og hvortil der kommer Gæster af høj Rang,¹⁴ — mens der om Kjersing (Bryndum Sogn) siges, at kun Præstegaarden og Mølleren har Haver. (Fra Ribe Amt IV 469.)

En udmærket Oversigt over Havebrugets fattige Stade i Aaret 1808 gives i det følgende:¹⁷

I den skarpe Hedeegn gives sjelden Indhegninger, uden om Kaalgaardene (Haver), og smaa Tofter ved Gaardene.

Frugthaver haves yderst sjelden i den skarpe Hedeegn, eller paa Vestkanten af Jylland. Klimaet er dertil for ugunstig, og Jordbunden ofte utjenlig til Træfrugter, da Ahlen ligger for nær. Paa enkelte Steder har man med store Omkostninger og meget Arbeide stræbt at overvinde Naturens Mangler, og ved stærk Plantning af Abele, Piil og andre Slags Træer skaffet sig Læ for Vestenvinden. Samme har og lykkedes. Saaledes haves en god Frugthave paa Nørholm og i Andsager-Præstegaard; og paa Bramminge, Hesselmed og Nørholm gode Humlehaver. Men det er Undtagelser.

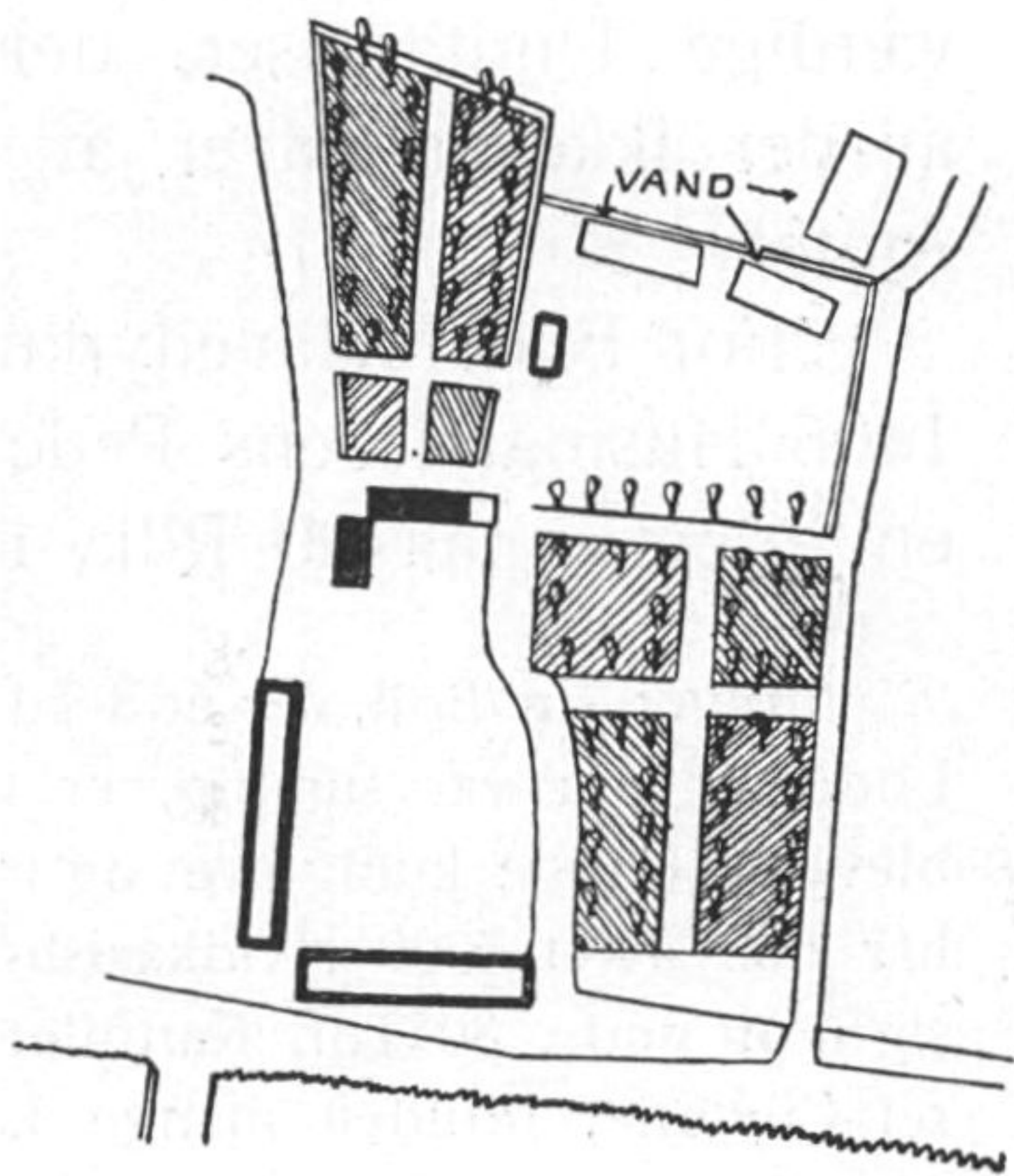
De sædvanligste Kjøkkenurter kan haves, naar Jorden bliver gjort bequem dertil. men samme haves ikke i Overflødighed. Deres Rødder, Gulerødder, Roer, Pastinakker m. v. ere mindre end i de frugtbare Egne, men ulige sødere og behageligere af Smag. I de sædvanlige Kaalgaarde, saaledes kalder Bonden sin Have, lægges Vind paa Grønkaal og Kartoffler, nogle have lidt Sennep og Kommen. I Ribe Bye lægges meget Flid paa Havesager, og er der en Næringsgreen. Mange Læs Urter, fornemmelig Løg og Hvidkaal, afsættes til de nærliggende Kjøbstæder og til Landmanden. Hospitalets Forstander *Ussing* har der en smuk Frøhandel,

tildeels af Frø, han selv avler. Han besidder til den Ende, en betydelig stor Kjøkkenhave, hvori han har opelsket i stor Mængde den Ægyptiske Kurvepiil. Havevæsenet finder i denne skarpe Egn flere Yndere, end man skulde formode, hvortil Kammerherre og Stiftsamtmand *Moltkes* Exempel og Opmuntring ikke lidet bidrager.

Paa Kartoffler (i Marken) lægges noget Vind i disse dyre Kornaar til Føde for Mennesket, men ei for Kreaturer . . .

Plantning af Frugttræer, vilde Træer, og Humle vil ikke lykkes uden god Ly for Vesten. Thi Luften er, formedelst Havets Nær-værelse, paa en Miils Afstand skarp, og giver megen Taage. Frugt-træerne lider af Mos og Kræft.

Naar Haver ikke har været tilstede i større Antal, maa det foruden de allerede nævnte Aarsager tilskrives den ringe Sans for Grøntsagers Værdi i Husholdningen. Naar overhovedet Kvinderne ikke forstod, at andet end Timian, Løg og Grønkaal havde nogen Værdi, ja at endog Kartoffler sine Steder ansaas for at være livsfarlige at spise, saa at ikke engang Pigerne i Præste-

Haven ved Frøstrup Hovedgaard (1797).

gaarden turde binde an med dem,¹⁶ er det forstaaeligt, om der ikke har været udlagt større Stykker Kaalgaardsjod og været noget synderligt indenfor de beplantede Gærder. En Ændring maatte der til i Levevis, før Haverne kunde faa synderlig Betydning.

Dertil bidrog Landholdningsselskabet med sine Skrifter,* hvori der gaves Opskrifter for alskens Frugtretter og Frugtkonservering, ligesom det præmierede flittige Bestræbelser for Fremme af Havebruget.

* Af disse bør trehæves et Skrift om „Vejledning til en Gaards Drift i Hedegne“ af Pastor Knud Aagaard i Agerskov i Ribe Stift, — Bogens 8de Kapitel handler om „Haugen“.

Landhusholdningsselskabets Præmieringer.

Landhusholdningsselskabet, der oprettedes samtidigt med Udskiftningen, arbejdede paa mange Maader i Samfundets Tjeneste. En af disse var i Københavns Amt at holde en Gartner til at hjælpe Folk med at faa anlagt Haver, — en anden ved ude i Landet at præmiere Folk, som anlagde Haver, plantede Hegn eller rejste Stengærder o. desl. Blandt Præmierne i Ribe Amt er følgende,¹⁸ der viser de hæderlige og paaskønnelsesværdige Undtagelser, der kan være fra Reglen om, at der ikke er Haver af Betydning blandt Almuen i Amtet.

„For Flid i Havedyrkning i Danmark“ tildeles der 1806 Husmand Jens Pedersen i Hvidding By og Sogn en Præmie paa 20 Rdl., idet der fortælles, at han

„bruger sin Lod, der er 3 Tdr. Land, til Havevæxters Dyrkning. Lodden, som var sumpig, er opfyldt med 316 Læs Jord, der er bleven 2 Gange kuulgravet og meleret med Giødning: I Aaret 1805 har han avlet 6000 Hvidkaalshoveder, hvoraf de 5900 vare meget store og gode, 30 Tdr. Kartoffler, 40 Tdr. Gulerødder, 20 Lpd. tørret Cichorie, foruden mange Læs forskjellige Slags Kjøkkenurter; muret en grundmuret Kjelder, hvori de Urter gjemmes, som han ei om Efteraaret sælger. Han opmuntrer og underviser Beboerne i og udenfor Sognet i Havedyrkningen, og overlader dem Frøe for en ringe Betaling . . .“

Samme Aar faar Gaardmand Peder Didriksen i Uldal Præmie for Biavl, hvilket ogsaa Jørgen Nissen i Nustrup faar.

Ogsaa indenfor Stiftet, om ikke indenfor Amtet er Præmien af 1807, der tildeles Gaardmand Christen Madsen Lund i Københoved; han har

„plantet 486 Favne levende Gjerder, af Hessel og Hvidtorn, 4 à 5 Aar gamle, sammenhængende og i god Væxt; han har ogsaa

plantet 25 Stk. Frugttræer; anlagt en Humlehave, hvori han avler aarlig omtrent 2 Lpd. Humle . . .“

Denne Gaardmand faar i Præmie 10 Rdl.

. 1810 faar Sognefoged Mads Elbech i Bobøl et Sølvbæger i Præmie for bl. a. at have anlagt en Have „hvori, foruden Kjøkkenvæxters Avl tillige befindes 1000 Stkr. Frugttræer.“ Efter nogle Aars Forløb falder der Præmier, som nedenfor anføres, hvorefter Beretninger om saadanne hører op.

1825: Bonden *Ivar Sørensen*, Eier af en liden Halv-Gaard i Grene Sogn og Bye, Slaugs Herred, har paa hæderlig Maade udmærket sig ved Iværksættelsen af et i den Egn ganske usædvanligt Foretagende, nemlig ved at anlægge en Have, som er beplantet med 34 Kirsebærtræer, 51 Æbletræer og 12 Pæretræer, hvoraf endeel bære Frugt, de øvrige ere endnu unge; desuden med en stor Deel Buskvæxter, bestaaende af Stikkelsbær-, Hindbær- og Ribsbu-ske, som ere frugtbærende. I og omkring Haven er tillige udplantet over 300 vilde Træer, saasom forskellige Slags Piil, Røn, Birk m. m.; Havegjerdet er beplantet med Hyld, Hessel og Torn. Som Følge af Jordbundens Ufrugtbarhed og de skarpe Vindes ugunstige Indflydelse paa Vegetationen, findes sjeldent noget Træ i bemeldte Egn, som er en af de ringeste i Jylland. Ivar Sørensens vellykkede Haveanlæg fortjener derfor Opmærksomhed, og ønskeligt var det, om hans Exempel kunde bidrage til at vække Sands for Træplantning i denne nøgne Egn.

Selskabet besluttede at paaskjønne denne Mands sjeldne Vindskibelighed og tilkjende ham det 4de Sølvbæger, med Paaskrift: „For fortjenstfuldt Haveanlæg“.

Pastor Sommer har, som Øienvidne, meddelt Beretning om det omtalte Haveanlæg og derhos indsendt en af Sognefoged Niels Lauritzen og Gaardmand Mads Hansen foretagen Synsforretning derover.

1833: Jordbruger *Jermiin* har i henved 50 Aar eiet og dyrket en i Aastrup Sogn, Gørding Herred, liggende Bondegård, Trane-kjærgaard kaldet, som han ved Udflytningen udflyttede til den længst fra Byen fjernede Lod, hvorpaa han har iværksat betydelige Grundforbedringer . . . foruden at han ved Gaarden har anlagt en Have

og en Plantage . . . Som en Paaskønnelse for disse Bestræbelser . . . tilkjendtes der ham det 6te Sølvbæger.

1837: Efter Anmeldelse fra Cancelliraad, Herredsfoged Bruun (m. fl.) tiltraadte Sognefoged *Christian Thomsen* i Vong, Nykirke Sogn, Skads Herred, for en Snes Aar siden sin Gaard . . . Han har . . . anlagt en Have paa 2 Tdr. Land og virket for Frugtplantnings Fremme. Ham tilkjendtes det 3de Sølvbæger.

Kolonihaverne i Varde og Ribe.

Skønt Kolonihavesagen almindeligt anses for at være en forholdsvis ny Indretning og betragtes som et Barn af vor socialt interesserede Tid, er dette dog ikke Tilfældet. Tværtimod er Kolonihavetanken henved 300 Aar gammel og i Slutningen af 1600-Tallet praktiseret (med ringe Held) i Fredericia.⁵³ Senere optoges Ideen i Hertugdømmerne, hvor man anlagde Have-Kolonier for at hjælpe de fattige, idet disse ved at dyrke Haver dels skulde faa udnyttet deres Arbejdskraft, dels selv kunde avle noget af det, de behøvede til deres Livs Ophold. I Aaret 1826 udsendtes der til samtlige Fattigdirektioner i Danmark Opfordring til at søge indrettet saadanne Kolonier ved Købstæderne. Til en Begyndelse tog man ikke videre godt imod Opfordringen, og de fleste Steder var der et eller andet i Vejen for Sagens Gennemførelse. Cirkulæret gentoges da under 15. September 1826, og det hjalp mere. En lang Række Byer anlagde nu Have-Kolonier, og iblandt disse var ogsaa Ribe og Varde.⁴⁶

Kolonien i Ribe er antagelig udlagt i 1828 (maaske 1829), og den udlagdes paa en Sct. Katrinæ Kirke tilliggende Toft ved Sct. Peders Kirkegaard, idet dette Areal formodentlig lejedes af Fattigvæsenet (paa et Tidsrum af 4 Aar). Toften var 18000 Kvadratalen stor og inddeltes i 16 Lodder, der paa denne Maade hver

fik 1125 Kvadratalen til Raadighed, hvilke Lodder overdroges 16 uformuende Familiefædre, dels Daglejere, dels Haandværkssvende, som ikke skulde svare nogen Afgift af Jorden det første Aar, men blot selv besørge den gødet og besaaet. Med Undtagelse af den Parcel, der betegnes Nr. 2, dyrkedes alle Lodderne tilfredsstillende, saa at der foruden at være avlet Urter til de paagældende Familiers eget Forbrug ogsaa i visse Tilfælde kunde sælges deraf. Parcel Nr. 2 fratoges den oprindelige Ejer og overdroges til en anden.

Have-Kolonien i Varde udlagdes i 1829 paa et Stykke Jord, lidt mindre end det i Ribe, nemlig paa 1 Td. L. Det blev i Foraaret 1830 omgivet med Diger og inddelt i 24 Parceller, som blev uddelt til 19 uformuende Familiefædre, som i 6 Aar derefter var berettigede til uden Betaling at bruge dem til Havedyrkning, idet Arealet i Tilfælde af andet Brug overdroges andre. Der stilledes dog 6 Aars Frist til at overveje, hvorledes man i saadant Tilfælde skulde forholde sig. Alle Parcellerne blev gødede og besaaede med Kartoffler og Havevækster og afgav en „meget god Afgrøde.“⁴⁶

Det gik imidlertid ikke saa godt med disse Kolonihaver, som man skulde tro. Tanken var sund og naturlig, men Trangen til Havesager og til denne Form for Tvangs-Havearbejde var stadig ikke stor. Kolonihavesagen som Fattighjælp havde ingen Fremtid for sig, og Tid efter anden døde her som der disse Havekolonier hen og fik ingen Afløsere. Det var en helt anden Basis, Kolonihavesagen skulde fremmes paa, idet det maatte være Frivillighed og Frihed, og paa denne Basis opstod da ogsaa i Slutningen af Aarhundredet de nye Kolonihaver i Byerne, saaledes som det siden vil ses.

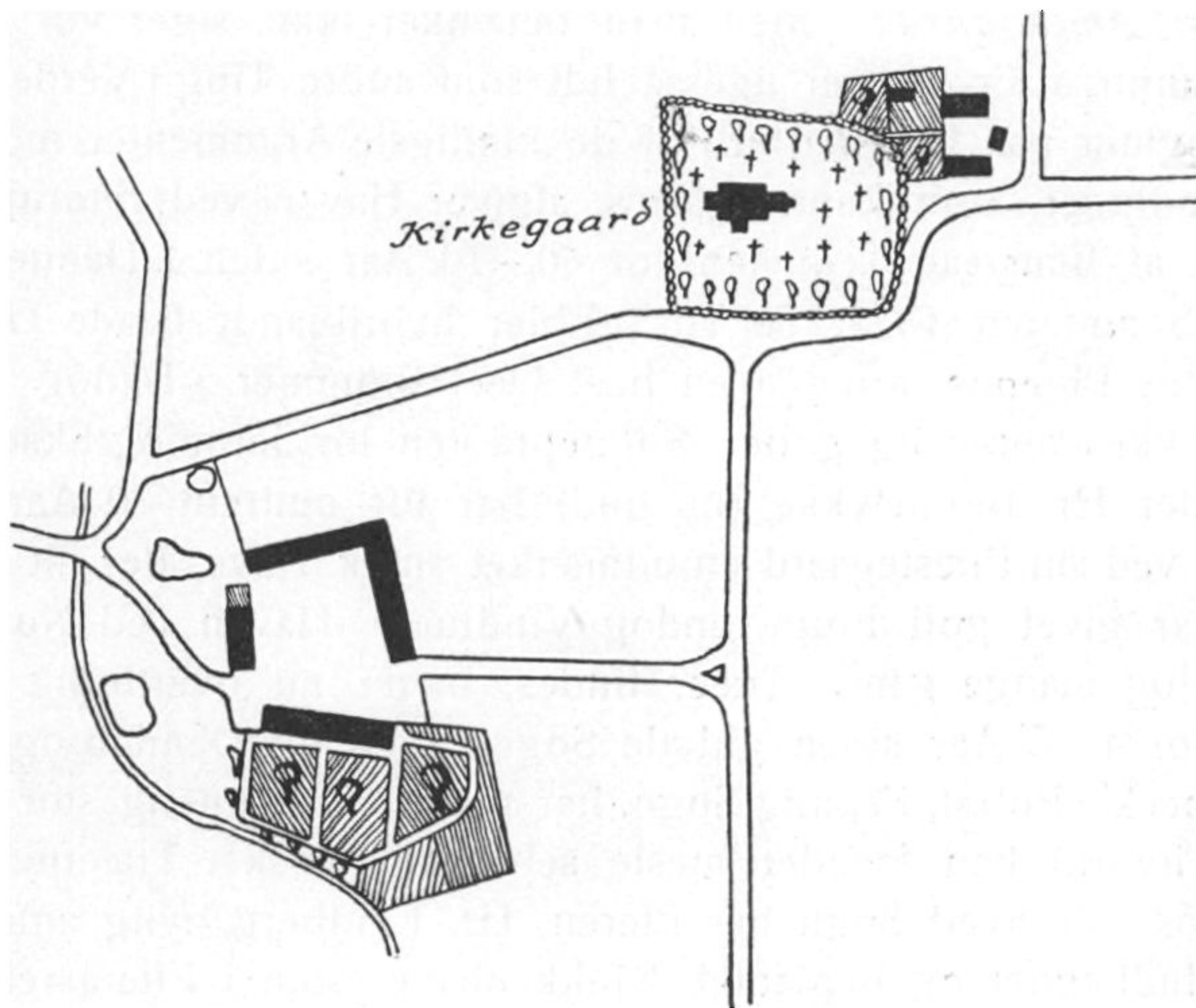
Omkring 1830.

Ganske naturligt bliver for denne Tid Oplysningerne om Haver flere; men det er næppe rigtigt deraf at slutte, at de er tiltaget i Omfang og Antal, i samme Grad som Beretningerne er det. En følgende Beretning viser til fulde dette. Af de forskellige Optegnelser ses det, at i Alslev Præstegaardshave er plantet mange Frugttræer, Hassel, Pil og Poppel, og saavel i 1834 som 1835 forbedres den.¹⁹ Biskop Hertz's Have i Ribe omtales med baade Humlehave, Valnødder, Vin, Abrikoser samt Lindelysthus og Pæretræ.²⁰ Et langt og indholdsrigt Digt fortæller om den allerede da meget bekendte Nustrup Præstegaardshave fra 1815.²¹ Men disse Oplysninger giver intet sammenhængende Billede af Datidens Haver. Et saadant er derimod overladt os gennem C. F. I. Dalgas's Beretning, fremskaffet paa Landhusholdningsselskabets Initiativ og optaget iblandt de saakaldte Amtsbeskrivelser (1830). Denne lyder:

Bøndernes Haver ere i Almindelighed meget smaae, 600 til 1000 Kv-Alen i Omfang. En Bondehave paa 1½ til 2 Skpr. Land kaldes stor. Hegnet er som oftest maadeligt, og saare sjældent beplantet, saa at Lye mangler. I Haverne selv træffer man som oftest intet uden Kartoffler og Grønkaal, hvorfor de ogsaa kaldes *Kaalgaard*. Den mere Velhavende har 3 til 4 Bede med Timian, Puurløg, Petersillie og Gulerødder, maaskee et Par Stikkelsbær eller Ribsbuske. Frugttræer sees ikke uden i nogle af de østligste Sogne af Andst Herred, og endda kun i ringe Mængde, meest Æble- og Blomme-Træer, men af maadelig Art.

Den ærværdige Olding Hr. Junghans, Præst til Andst og Gjesten Menigheder, erklærer i sin Indberetning til Landhusholdningsselskabet, at Havedyrkningen i Andst Herred staaer paa samme Fod som før Udskiftningen, og at i de 38 Aar, han har været Præst i denne Egn, ingen Fremgang er kjendelig. Alle øvrige Indberetninger samstemme i at bekræfte denne Bondens store Ligegyldighed for Havevæsenet. Afsætningen af Kjøkkenurter er under de

fleste Omstændigheder en saa mislig Sag, og Forbruget i en Bondehuusholdning saa ubetydeligt — lidt Løg og Timian i Slagtetiden —, at Dyrkningen af en Have betragtes i Almindelighed som et Arbejde, der ikke lønner sig, og der berøver Avlsbedriften for megen Tid, allerhelst da de fleste Kjøkkenurter ere at faae for en Bagatel. Saalænge Bonden derfor ikke faaer mere Smag for Kjøkkenurter og en bedre Madlavning i Almindelighed, vil Havedyrkningen, eller rigtigere Dyrkningen af Madurter neppe gjøre Fremgang hos ham. Med Hensyn til hans Sundhed, og det Vellevn (en god, sund, behagelig Føde), Bonden saa godt som en-

Torstrup Præstegaard (1819).

hver anden Borger i Staten fortjener at blive deelagtig i, kunde man rigtig nok ønske, at Havedyrkningen maatte gjøre større Fremgang paa vore Bøndergaarde. Men med Hensyn til det Oeconomiske er der sandelig intet herved at vinde for Bonden. Han vil sikkert forbruge mindre Flesk, Kjød, Meel og Gryn, men sikkert langt mere Smør og Fløde, som Tilberedning af Kjøkkenurterne vil medtage; og istedetfor at de nye Fødemidler skulde drøje paa de gamle, ville de kun endnu mere skjærpe hans Appetit. Den jyske Bonde er ingen Italiener, eller rigtigere: Jyllands Himmel er ikke den italienske. Med Rette betragter Bonden derfor en Have som en Gjenstand for Luxus, og Havedyrkningen vil sandsynligvis

først ret udbrede sig naar der bliver mere Velstand i Landet. Erfaring synes allerede at stadfæste Rigtigheden af denne Paastand.

En Hindring for Havedyrkningens Opkomst er den almindelig vedtagne Mening, at Clima og Jordsmon ere denne Sag imod. Men Ribe Amt fremviser allerede saa mange Exempler paa det modsatte, at der ingen Tvivl kan være om, at Haver ogsaa kunne lykkes i Jyllands Vesteregne. Noget mere Bekostning eller Ulejlighed medfører denne Sag rigtignok . . . At gamle Frugttræer efterhaanden gaae ud, skal tjene som Beviis for Umueligheden at skaffe sig Frugthaver, eller som de her med deres gamle danske Navn kaldes: *Abildgaarde*. Men man betænker ikke, siger vor afdøde Teilmann, at Frugttræer ligesaa lidt som andre Ting i Verden have Privilegium paa Evighed! Et af de kraftigste Argumenter mod alle Indvendinger, som kunne gøres, afgiver Haven ved Endrupholm, anlagt af Etatsraad Teilmann for 60—70 Aar siden. Denne Have har i Sommeren 1822: 80 Tdr. Æbler hvoriblandt baade Gravenstener og Pigeons, foruden en heel Deel Blommer. Endog Humle skal lykkes temmelig godt. Sognepræsten for Jerne og Skads Menigheder Hr. Bønnelykke (nu død) har for omtrent 30 Aar siden anlagt ved sin Præstegaard en udmærket smuk Have, der alt i flere Aar har givet god Frugt, endog Vindruer. Haven ved Nørholm, hvor dog mange gamle Træer findes, bærer nu overflødig Frugt. Den for 4—5 Aar siden afdøde Sognefoged og Dannebrogsmænd M. Elbeck i Bobøl, Feuling Sogn, har anlagt en temmelig stor Frugthave, hvortil han for det meste selv har opelsket Træerne. Paa Dyemos i Jernved Sogn har Eieren, Hr. Lindberg nylig anlagt en godt indhegnet og beplantet Kjøkkenhave, som i Efteraaret 1826 fremviste mange herlige Urter i den frodigste Væxt. Flere gode Haver findes omkring Gjording. En stor og god Kjøkkenhave kan ses ved Øse Præstegaard. Paa Gjellerupholm ved Varde har Kammeraad Tetens gjort sig fortjent af at dyrke Kjøkkenurter i Friland, og især frembragt Blomkaal og Kaalrabi, som kunde gjort den bedste Have i Østeregnet Ære. Hans Fremgangsmaade er følgende. Om Efteraaret fældes med Ploven et Par veludhvilede Agre af den østen for Gaarden beliggende Jord. Et godt Lag Gjødskes paakøres og nedgraves om Foraaret, hvorpaa umiddelbar plantes. Jorden er sandig, og det eneste, som begunstiger denne Dyrkning, er Lejligheden at vande Planterne, da Varde Aae flyder tæt nedenfor. Dette Exempel er et nyt Beviis for, hvad behørig Hvile kan udrette. — Endelig maa her endnu anføres Byen Skjedsbøl i Lunde

Sogn, hvis 5 Beboere i deres smaae Haver dyrke Timian, Merian, Porre, Petersille, Sillerie etc. til Salg. I Marken dyrkes Kartoffler og Gulerødder, hvortil gerne tages en Agerrende i Nærheden af Gaarden, som gjødes godt og graves dybt. Den samme Plet benyttes flere Aar i Rad, Urter og Rødder ere særdeles gode, og afsættes paa Markederne i Varde eller hjemme. Enhver af de 5 Beboere sælger over 20 Tdr. Gulerødder. Imidlertid er denne Industriegreen ikke egen for Skjedsbøl alene. Nogle af de andre Byer i Lunde Sogn, ligesom Vrøgum i Aal Sogn, benytte den ligeledes.

Mange Exempler kunde endnu citeres; men de anførte have forekommet Forfatteren at være de bedst lykkede, og altsaa at fortjene meest Omtale. Af de egentlige Bønder have imidlertid saare faa endnu profiteret heraf, og det, disse faa have udrettet, er højst ubetydeligt. Siden Herregaardenes Nedlæggelse har Antallet af til lærte Gartnere formindsket sig meget, og der klages derfor over Mangel paa kyndige Mænd til at undervise Bonden eller andre, der attraae at anlægge Haver. Ikke heller haves noget Sted i Amtet en Planteskole for Frugttræer.

Hvad Kjøbstædernes Havevæsen angaar, da har Varde vel en Deel Haver, men Ribe og Landsbyen Skjedsbøl drage dog ikke lidt Fordeel af at afsætte deres Havesager paa Markederne her. Hvidkaal faaes bedst og for bedst Kjøb fra Hamborg og Altona. Æbler kommer der en Deel af fra Elben, foruden det sædvanlige daarlige Nedfald, Østboerne bringe til Marked her. Ribe har en god Havebund. Deres Havevæsen har derfor længe været berømt, men de senere store Vandfloder have anrettet megen Skade, som de sjunkne Priser paa Havesager have gjort endnu mere følelig. Der frembringes en Deel Frøesorter, ypperlige Rødløg, samt en Mængde Ribs og Stikkelsbær, der afsættes i de nærmeste Kjøbstæder og Landsbyer.

I Mands Minde.

Gaar vi til Perioden efter ca. 1850, fortæller Oplysningerne til en Begyndelse ikke om større eller om mange Haver. Kartoffelsygen havde i Fyrreerne hærget Haver og Agre og derved slaet Modet ned hos mangan Dyrker,²³ og det var først senere hen efter Fredsslutningen 1864, at Hedeselskabets Plantager og øvrige Arbejde kunde virke til en Bedring af

Kaarene for Havedyrkning. Derfor kan endnu i 1864 Hodde Præstegaard med Have kaldes en Oase²⁴ i et bart Landskab, og kun om faa andre Haver forlyder det, at de betyder noget for Landskabet og for Økonomien. Saaledes fra 1867 Jerne Skolehave, der har sin smukke Lindeallé, som er en Pryd for Sognet²⁵ ⁴⁸ ligeledes Fattighusets Have sammesteds og Præstegaardens.²⁶ ⁴⁸ Meget betegnende kaldes Vester Vedsteds Hovedgaard for „Abildgaard“. I en haverig Egn vilde man ikke finde paa et saadant Navn, om hvilket det dog ikke vides, hvorvidt det med synderlig Berettigelse kan bruges her. Ogsaa Præstegaardshaven i V. Vedsted er omtalt.²⁷

Vejen Præstegaardshave,⁴⁷ der i 1828 kun var knap en Td. L. og meget forsømt, i det væsentlige bestaaende af nogle faa Gange, der var kantet med Ribshække og forsynet med faa, næsten udgaaede Træer, blev betydeligt udvidet, da Pastor J. O. Bøving (1826—42) kom dertil, og denne Udvidelse fortsattes under Eftermanden Ph. Chr. Fuglede (1842—56). Havens Træbestand var da mest Ask, El og Lind. Fuglede byggede en Bro over Vejen Aa, saa der blev Forbindelsesvej mellem Haven og Engen Nord for Aaen, og langs denne Engs Vestside plantede han en Elle-Allé, ligesom han plantede Frugttræer og Frugtbuske i Haven. Eftermanden S. Viggo Hansen (1856—70) var dog endnu ivrigere, og han udvidede den til sit nuværende Omfang (ca. 3½ Td. L.) Særlig fortjent gjorde han sig ved at beplante en Lyngbanke Nord for Aaen (ca. 1858), navnlig med Gran, Ælm og Røn. Denne Del af Haven kaldes i Almindelighed „Lunden“, og den har forlenet Stedet med en betydelig Skønhed i landskabelig Henseende, idet dette lille Højdeparti tager sig storartet

ud med Aa og Eng ved sin Fod og med det større Haveparti lige overfor. Pastor Hansen anlagde ogsaa en lille Humlegaard i Haven; den er dog forlængst groet til. Under Eftermanden H. Sveistrup (1880—93) plantedes en Del nye Frugttræer, og der findes nu adskillige Syrener, Guldregn, Jasmin og Hægebær, og i Lunden lægger man særligt Mærke til de mægtige Skovfyr og en Del gode Bøgetræer. Under den nuværende Indehaver af Embedet (Hr. Pastor J. Richter) er Haven stadig under kyndig Vedligeholdelse, og den er uden Tvivl en af Egnens smukkeste.

At tale om Haver fra Halvtredsernes Esbjergegn er næsten ikke muligt; der var nogle „Kaalgaarde“, men alt, hvad der var af Træbestand, var „nogle forkrøblede Hyldebuske og Pile, der stod og krummede Ryg og bad om Hjælpetropper til Kampen mod den strenge Vestenvind.“⁴⁸ Der kunde et enkelt Sted, saasom ved Krogsgaard og ved Præstegaardene være en Del større Lætræer og i deres Ly nogle gamle Æbletræer. Jerne Præstegaard var en af disse, anlagt omved 1800 med store Lindetræer, og senere plejet og passet, ikke mindst af Pastor Kemp (1880—90) og af Pastor Ingerslev (1899—1909), og de velholdte Plæner og de skyggefulde Gange har frydet mangan Gæst ved Sommermøderne eller ved mere private Sammenkomster. Ogsaa Bryndum Præstegaardshave nævnes.

I selve Esbjerg anlagdes den første Have af Smed Møller paa Hjørnet af Borgergade og Englandsgade, og Træerne derfra flyttedes op i Breinholts Have,⁴⁸ men fra ca. 1870 da der kom mere Læ, begyndte ogsaa andre at anlægge Haver, særligt i Udkanten af Byen.

Et sjeldent stort Haveanlæg er skabt i Bryndum af Havemand Anton Andresen. Det er 2 Td. L. stort, tem-

melig frodigt og rigt besat med Blomster, ligesom en Festplads, hvor der holdes Sommermøder, findes i Haven;⁴⁸ og det er gaaet her som andetsteds, at Eksemplet har smittet viden om, saaledes i Forum.

I Esbjergegnen maatte de store Plantager dog til, før der ret kunde komme Gang i Haveanlæggelserne. Og efter at betryggende Læforhold, eller i hvert Fald de nødtørftigste Læforhold var tilvejebragt, kunde „Sydvestjydsk Samfund“ tage Sagen op (1907), og Forsøgsstationen kunde rejses, senere underlagt Ribe Amts vestre Landboforeninger og endnu senere overtaget af Staten. „Med Esbjerg Forsøgshave vaagnede ogsaa Lysten til det private Havebrug, og paa Samfundets Foranledning blev der afholdt Havebrugskursus for Smaahaveejere i og omkring Esbjerg, ligesom Samfundet lod afholde Præmiekonkurrence, omfattende Planer til 3 forskellige Haver. Foruden at Esbjerg Kommune har taget sig af Kolonihavesagen ved at anlægge og udleje Smaahaver til Byens Beboere, har navnlig Hr. Joseph Søndergaard taget denne Sag op ved at arbejde for Dannelsen af selvejende Haveselskaber.“⁴⁸ Der findes nu (1918) 400 Kolonihaver i Esbjerg, og Haveboligbevægelsen har faaet et godt Skub fremad.

Fra Fanø hedder det fra Halvtredserne, at til hvert Hus hører der en lille Have, hvor der dyrkes Urter, lidt Blomster samt Ribs og Stikkelsbær; kun enkelte Steder havde man grønklædte Mure og større Haver med gamle Frugttræer og mange Blomster, — saaledes som den endnu i vore Dage bekendte Krohave i Sønderho.²⁸

I en almindelig Oversigt over Livet i Hedeegnene i Mands Minde hedder det³³ om Haver o. desl.:

Uden for Gaardens Dør ligger til *Trædesten* en slidt Møllesten

fra Haandkværns Dage og hvor Huset ligger ud til en Bygade eller en befærdet Vej, er der jævnlig foran det en „Vinduesgaard“, et lille hegnet Aflukke med Blomster foran Vinduerne, at ikke Kvægdriften eller forbigaaende skal komme lige ind paa Gaarden og besvære Beboerne. Bag Huset er der en „Kaalgaard“, efter Omstændighederne med nogle Frugtbuske (Busk bruges i Vesteregnet kun om Græstotter: Hestebusk, Kobusk. Hvad man andre Steder kalder Busk, er derimod Træer: et Burretræ, Ribstræ, Solbærtræ), et Æbletræ, et Bed med „Dusketøj“, d. e. Blomster, hvoraf der kan laves „Dusker“ (Buketter), og altid et stort Kaalbed, som Havens Navn tyder paa. Hist og her findes ogsaa et særskilt, lille Indelukke til Bistader, en „Bigaard“.

Ihvorvel dette i Hovedsagen gælder Egnen Syd for den gamle Grænse, kan det dog i nogen Grad ogsaa siges at gælde om de vestlige Egne af det nuværende Ribe Amt. Fra andre Egne kendes ingen sammenhængende Beretning senere end de foran anførte, — kun fra Ribe haves en saadan,¹⁰ hvor det hedder:*

Fraregnet nogle Huse paa Torvet og faa andre Steder i Byen har hver Ejendom sin lille eller større Have, men Udnyttelsen er mest kun til almindelige Kjøkkensager og lidt Blomster. Noget Opsigtsvækkende eksisterer ikke. Tidligere fik Byen sin Forsyning af Hvidkaal fra *Holmsland* og *Ringkjøbing* (for ca. 40—50 Aar siden) og i min Tid har jeg endnu (for ca. 20 Aar siden) set Skib fra Hannover her med Hvidkaal og Frugt. Nu sker det ikke mere, da Byen dels selv dyrker tilstrækkeligt af store og gode Grøntsager, dels indføres der saadanne fra andre danske Egne til Byens Handelsgartnere og de flere Gange talrigere Smaahøkere. Før min Tid kom der Meloner hertil fra Gram, hvorfra Byen fik meget. Derfra forsynedes helt op til Ringkjøbing med Blomster. Alt blev ført pr. Vogn. Nu i Jernbanernes Tid er det ophørt.

Byen har nu to Handelsgartnere, som frembringe en Del . . . Den ene har Kjøkkengartneri, den anden Blomstergartneri med Roser. Her er en Del Havemænd, der passe Folks Haver i Byen, men ingen, der kan beskjære et Frugttræ eller passe en Vinstok.

Af store Haver maa nævnes Amtmandens, Bispens og Hospitals-haven, som Forstander Rosenvinge forestaar og forstaar at udnytte godt.

* Sammenlign hermed Feilberg: Fra Heden, S. 13 og S. 61.

Der er en større Have ved Musæet. En Have, der kaldes Lindehaven, er udlejet i Smaaparceller. Der er en Rectorhave ved Latinskolen. Riberhus Slotshave er udlejet i Smaastykker. Fabrikant Thune har anlagt en større Have paa en udmærket Plads; men der ere Frugttræerne plantede 9—10" for dybt, og lignende Feil ere desværre begaaede. Dr. Vilandt har virket meget for Havebrugets Fremme, og har virket for Smaaplantninger og Haver i Ribe Omegn. Man har da ogsaa efter hans Exempel anlagt Kjøkkenhaver udenfor Byen i Marskjord, hvor Urterne er lykkedes godt. Frugthaverne maa vedblivende være i Byen; thi ellers bliver Frugten stjaalen. — Men Træerne lide af *Nectria ditissima*, da Jorden er svær.

Dr. Vilandt har ogsaa arbejdet meget med Bekjæmpelsen af Kræft hos Træerne og har især havt Udbytte af Indrids i Barken. Torveforholdene er ringe, der kommer mest Kartofler, Skalotteløg og Agurker. —

At det efter dette Tidspunkt er gaaet voldsomt frem med Havedyrkningen i alle Egne. takket være Husmandsforeninger, Landboforeninger, Haveselskaber (særlig Jydsk H.), Hedeselskabet etc., er enhver bekendt; men om dette skal der henvises til Studium andetsteds.^{1 2 29} Det skal blot anføres som et Eksempel, hvad Aarbogen kan skrive om Tilstanden ca. 1903 (Ølgod): „Der findes nu Haver ved hver Gaard og hvert Husmandssted, med mer eller mindre gode Læplantninger, en Del Frugttræer og Buske, og der dyrkes nu stadig flere og flere Køkkenurter.“³⁰

En ikke uvæsentlig Aarsag til Havebrugets store Fremgang er sikkert bl. a. den af „Det kongelige Haveselskab“ foranstaltede nye Præmiering af veldyrkede Husmandshaver. Denne tog fat i 1872 og fortsattes til 1893, — senere er andre Institutioner traadt til. Beretninger om disse Præmieringer giver ligesom de S. 554 o. flg. anførte rørende Eksempler paa Husflid og Arbejdsglæde, og der skal af disse citeres følgende:

1872.

Landvæsenskommissær F. Momsen til Skovlyst paatog sig at uddele Præmierne og støttedes af Proprietær Torup til Knudsbølgaard, Sognefoged, Gaardejer C. Brødsgaard i Jordrup, Amtraadsmedlem N. C. Simonsen i Trøllund og Proprietær Jespersen til Endrupholm.

Alle disse Herrer have berejst og undersøgt hver især deres Omegn, men beklage det overordentlig lave Standpunkt, som Havedyrkningen staar paa i Amtet.

Ane Margrethe, Enke efter Husmand Hans Andersen af Jordrup Mark, faar i Præmie 20 Rdlr.

Belønningen gaves hende for Humleavl og for den Flid og Stræbsomhed samt det følgeværdige Exempel, hun har udvist ved Dyrkning af Husmandsjord. Hun har anlagt 3 Humlehaver i trende Mænds tilgrændsende Skove, behandler dem med Spade og Hakke, passer det hele i Sommerens Løb og hjælper ved Nedplukningen. Herfor har hun Halvparten af Udbyttet og har Tilladelse til i Humlehavernes Hjørner at dyrke nogen Hvidkaal. Hendes Indtægt af samme Halvpart anslaaes i 1872 til 6 Lpd. Humle. Hun roses som mageløs flittig og stræbsom.

Husmand Levin Hansen paa Vejen Mark, 10 Rdlr.

Han har med Haandkraft dannet et større Stykke Grus- og Mergelgrav til et smukt og godt Anlæg og belønnes for den udelukkende Anvendelse af Spade og Greb dertil.

1873.

Proprietær F. Momsen og Gaardejer C. Brødsgaard overtog Præmieuddelingen. Ingen Konkurrerende meldte sig.

1874.

Amtsraadsmedlem, Sognefoged C. Brødsgaard i Jordrup, har uddelt Præmierne.

Husmand og Kludehandler Hans Heinrich Nielsen, Sest By og Sogn, 10 Rdlr. Kjøbte sit Hus med tilhørende 3 Skjæpper i 1873. Jorden var uren, udpint og havde vel et Lag Muld af en halv Alens Tykkelse, men derunder Sand og Ler, blandet med Stenal og Jernal. Efter at have sløjft et Dige ud imod Gaden og i Stedet derfor plantet en Tjørnehække og sat Stakit bagved, reolgravede han og Hustru den halve Have og bortførte af den to Kubikfavne Sten, samt paabegyndte af Havens ene Trediedel, der er

fyldt af Stenal, at udharpe denne til en Dybde af 2 Alen. Jorden er gjødet med 17 Læs Staldgjødning og Kompost og benyttet til almindelige Kjøkkenurter, Tiltrækning af Kaal- og Kaalrabiplanter, Frø og Poppelplanter. En halv Snes Frugttræer foruden Frugtbuske ere plantede. Udbyttet for 1873, deri medregnet Forbruget i Hjemmet, angives til 87 Rdlr., i 1874 til 82, foruden hvad der ved Eftersynet endnu ikke var optaget af Kartoffler, Gulerødder og Kaal. Kaal- og Kaalrabiplanter kunne give ved Salg over 30 Rdlr., tidlige 6 Ugers Kartoffler mellem 20 og 30 Rd. En sildig Kartoffel, „amerikansk hvid“, hvis Dyrkning han begyndte i 1873 med 6 Stykker, roser han som særdeles fortrinlig og rigtbærende, og der er i Foraaret 1874 betalt ham 4 Sk. for Stk. til Lægning

Husmand Niels Andersen af Kløverhus i Øster Vamdrup, 10 Rdl.

.... Foran Huset er anlagt en lille Blomsterhave, Resten af Jorden anvendes til Kaal, Grøntsager, Kartoffler, hvoraf han kan sælge lidt i Forbindelse med det, han høster af sine Ribs- og Stikkelsbærbuske. Det hele vidner om stor Orden og Akkuratesse.

Husmand Hans Andersen i Ferup, Lejrskov Sogn, 5 Rd.

.... Han dyrker til eget Brug de almindelige Kjøkkenurter og har i Resten af Jorden i 1874 avlet 12 Skpr. Rug og 4 Skpr. Hvede samt lagt 10 Skpr. Kartoffler.

1875.

Husmand Hans Frederik Nielsen i Vester Vedsted. Selskabets Diplom og 20 Kr. Foruden sin egentlige Have paa 2½ Skp. L. dyrker han i Marken 2—3 Skp. L. med Haveurter. Han tiltrækker og forædler Frugttræer og avler Frø, og af Stensballe Karotter avlede han saaledes i 1872 i alt 148 Pd. Frø, der indbragte ham 450 Kr. Han er et godt Exempel for sine Standsfæller og hjælper dem ved Anlæg og Pasning af deres Haver.

Husmand Søren Madsen i Tobøl, Føvling Sogn. ... Selskabets Diplom og 20 Kr. ... saavel i Have som i Mark dyrker [han] ikke blot en Del Haveurter, men tillige Handelsplanter, saasom Humle, Kommen osv. Foruden Frugttræer og Frugtbuske, der bære rigelig Frugt, har han en lovende Planteskole, og ved sin Flid har han ikke alene ernæret sin talrige Familie, men arbejder sig tillige fremad hvert Aar.

Husmand A. Bech, Faverholt, Husmand og Bødker Asmus Mathiesen af Maltbæk, Husmand Niels Hansen af Puggaard Mark, samt Husmandsenke Karen Clausen i Øster Vedsted, hver 10 Kr.

1876.

Husmand Knud Peter Jørgensen af Rærup, 15 Kr., plantede 400 Træer, saasom Hyld, Poppel, Blomme- og Kirsebærtræer og vil nu skaffe flere andre Frugttræer samt Frugtbuske. Han har et Aar solgt 9 Skpr. Stikkelsbær, avlet Græskar paa 12—27 Pd. og dyrket desuden Kjøkkenurter tillige med officinelle Planter; hans Peberrod trives usædvanlig godt.

Husmand Peter Christian Hansen, Varde Landsogn, 10 Kr. Husmand Asmus Petersen af Ribe Mark, 10 Kr. Husmand Søren Jensen af Janderup Mark, 10 Kr. Husmand Vilhelm Friis, Lustrup, 10 Kr. Husmand Hans S. Sørensen af Nørbølling, 8 Kr. Husmand Fritz Attermand af Nørbølling, 8 Kr. Husmand Hans Jespersen af Skjødstrup, 8 Kr. Husmand Søren Bendixen af Lejrskov, 6 Kr.

1877.

Husmand Hans Heinrich Nielsen af Sest, Selskabets Diplom og 15 Kr., har udvidet sin Have til 5 Skpr. L. Foruden Kjøkkensager dyrker han Blomster og Frugtbuske til Salg. Han har plantet henved 50 Frugttræer foruden Frugtbuske og har 83 Grundstammer til Forædling. Gartneriet har han aldrig lært, men høstet Erfaring af Jensens Havebog.

Husmand og Urmager J. C. Nielsen, Haahrsminde, Diplom og 15 Kr. Husmand Hans Frederik Nielsen i Vester Vedsted, 10 Kr. Husmand Søren Madsen i Tobøl, 10 Kr. Husmand Benneth L. Pedersen af Janderupmark, 10 Kr. Husmand A. Bech i Faverholt, 8 Kr. Husmand Hans Peder Pedersen i Gjødsvang, 8 Kr. Husmand Terman Nielsen i Oxbøl, 6 Kr.

1878.

Husmand Karl Kristensen, Aasted, Pr. 15 Kr. Foruden til flere Slags Frugttræer anvendes Haven til Kjøkkenurter. Der avles aarlig nogle Hundrede Hvidkaalshoveder, flere Tønder Gulerødder og Kartoffler og en Del Kjøkkenurter.

Husmand Anders Jensen, Østervedsted, Pr. 10 Kr. Husmand Peder Jensen, Vestkjær, Pr. 10 Kr. Husmand Asmus Pedersen, Ribe, Pr. 10 Kr. (Præmieret 1876). Husmand C. S. Sørensen, Oxbøl, Pr. 10 Kr. Enken C. Kalslund, Læborg, Pr. 8 Kr. Husmand Christen Peter Hansen, Ferup, 8 Kr. Husmand Hans Chr. Møller, Jordrup, Pr. 8 Kr.

1879.

Husmand Søren Madsen, Tobøl, Pr. 20 Kr. Dyrker en Have og Planteskole paa 2 Td. L., der indeholder ca. 300000 Træplanter; det Hele er kulegravet 1 Al dybt. I Mistbænke dyrkes Selleri, Purre, tidlige Gulerødder, Salat, Agurker o. s. v. Der dyrkes ogsaa Humle, Kommen og Jordbær. (Pr. 1875 og 1877).

Husmand Terman Nielsen, Oxbøl, Pr. 15 Kr. (Præmieret 1877).
 Husmand Augustinus Jacobsen, Varho, Pr. 12 Kr. Husmand Anders Jensen, Øster Vedsted, Pr. 12 Kr. Formand N. Andersen, Bramminge, Pr. 10 Kr. Vogtermand A. Nielsen, Bramminge, Pr. 10 Kr. Husmand A. P. Hansen, Borre, Pr. 10 Kr. Husmand Thomas Clausen, Tislund, Pr. 10 Kr.

1880.

Husmand H. H. Nielsen, Sest, Pr. 50 Kr. Lodden bestaar af 5 Skp. L., som alt er kulegravet, og et Stykke deraf udharpet for Sten og Ahl. Kulegravningen er overalt udført saaledes, at det første Spademaal er lagt bort tilligemed al den løse Jord, som kunde tages med Skovlen, i en Dybde af 16 Tommer; det andet Spademaal løsgravet i ca. 12 Tommers Dybde, hvorefter den gode Jord igjen er lagt ovenpaa. Kjøber nu hvert Aar Kunstgjødning. Indtægten af Haven var i 1879 507 Kr. 80 Øre, hvoraf for Blomster ca. 28 Kr. Hvidtjørn, som ere tiltrukne paa Stedet ca. 36 Kr., Georgineknolde ca. 44 Kr. Træ- og Buskfrugt ca. 20 Kr. Kartofler ca. 173 Kr. Kaalplanter ca. 120 Kr. Diverse Haveurter ca. 53 Kr. o. s. v. Udgiften har været til Gjødning 22 Kr., Frø ca. 10 Kr., Planter ca. 52 Kr., Kartofler ca. 53 Kr. — I Alt er plantet i Haven 445 Frugttræer og 200 Frugtbuske. (Præmieret 1877).

Husmand og Høker Vilhelm Scholtz, Bække, Pr. 20 Kr. Husmand og Bødker Martin H. Mathiesen, Høirup, Pr. 15 Kr. Husmand F. Johansen Schmidt, Leirskov, Pr. 15 Kr.

1881.

Gartner Søren Madsen, Tobøl, Præmie 30 Kr. (Præmieret 1875, 1877, 1879 samt modtaget Diplom).

Husmand Mads Andersen, Lejrskov, Pr. 20 Kr. Haven er 3318 Kv. Alen sandmuldet Bonitet, indfredet med levende Hegn og kulegravet. Af Frugttræer findes 9 Æble-, 5 Blomme- og 5 Kirsebærtræer samt 60 Frugtbuske, der alle ere plantede i Løbet af de sidste 2 Aar.

Husmand Anders Jensen, Østervedsted, Pr. 20 Kr. Loddens Størrelse med Have 2 Td. L. Beplantningen er 6 Æble-, 7 Kirsebær-, 5 Blomme- og 1 Pæretræ samt en Del Stikkelsbær, Ribs, Solbærbuske. $\frac{1}{3}$ af Lodden er kulegravet til Kartoffler, Gulerødder, Hvidkaal og andre Havesager, medens den Trediedel, som forrige Aar blev kulegravet, er besaaet med Rug og Byg. Udbyttet har været 25 Tdr. Kartoffler, 50 Tdr. Gulerødder, 4000 Pd. Cikorierødder, 400 Hvidkaalshoveder, 18 Tdr. Kaalrabi, 4 Tdr. Runkelroer, 3 Tdr. Stubroer, 100 Pd. Hvidløg, 100 Selleriknolde, $\frac{1}{2}$ Td. Rødbeder, en Del Peberrod og Grønkaal samt 5 Tdr. Rug og 7 Tdr. Byg. Der solgtes 13 Tdr. Kartoffler à 5 Kr., 36 Tdr. Gulerødder à 2 Kr. 4000 Pd. Cikorierødder à 1 Kr. 75 pr. 100 Pd., 400 Hvidkaalshoveder à 10 Øre, 18 Tdr. Kaalrabi à 2 Kr. 50 Øre, 3 Tdr. Byg à 11 Kr. I Alt for 325 Kr. Alt er solgt i Ribe. Udgift: Skat 16 Kr., Kommuneafgifter 6 Kr., Provstetiende og Bygafgift 14 Kr. i Alt 36 Kr. Det bemærkes, at Ejeren, der er 61 Aar gammel, selv dyrker hele Lodden paa havemæssig Maade.

Husmand Karl Kristensen, Aasted, Pr. 10 Kr. Husmand Jens Peter Holm, Gredsted, Pr. 10 Kr. Husmand Niels Andersen af Kløverhus, Øster Vamdrup, Pr. 10 Kr. Husmand Jens Hansen Junker, Ø. Vamdrup, Pr. 10 Kr. Husmand Peder Hansen, Lejrskov, Pr. 10. Kr.

1882.

Aftægtsmand Terman Nielsen, Oxbøl By, Pr. 20 Kr. Husmand Anders Jensen, Østervedsted By, Pr. 20 Kr. Husmand Hans Frederik Nielsen, V. Vedsted, Pr. 20 Kr. Husmand Hans Andersen, Ferup, Pr. 15 Kr. Aftægtsmand Morten Jensen, Sig, Pr. 15 Kr. Høker Vilhelm Scholtz, Bække, Pr. 10 Kr. Ledvogter Anton Nielsen, Bramminge Mark, Pr. 10 Kr. (Præmieret 1879). Husmand Hans Jensen, Lustrup, Pr. 10 Kr. Enke Karen Jensen, Lejrskov, Pr. 10 Kr.

1883.

Husmand Hans Fr. Nielsen, V. Vedsted, Pr. 10 Kr. (Præmieret 1875). Husmand Laurids P. Kragh, Ø. Vedsted, Pr. 10 Kr. Husmand Vilhelm K. Lauridsen, Ribe, Pr. 10 Kr. (3 Gange præmieret af Landboforeningen.) Hans Jensen, Lustrup, 10 Kr. Husmand Peder Mikkelsen, Nyby, Pr. 10 Kr. Jærnbanearbejder Hans Thygesen, Lunderskov, Pr. 10 Kr. Portør J. Pedersen, Lunderskov Pr. 10 Kr. Husmand Terman Nielsen, Oxbøl, Pr. 10 Kr. (Præmie-

ret 1877, 1879 og 1882). Husmand Peder Kristian Stokholm, Borre, Pr. 10 Kr. Husmand Morten Jessen, Sig, Pr. 10 Kr. (Pr. 1885 15 Kr.) Aftægtsmand Ebbe Alexandersen, Ounbøl, Pr. 10 Kr.

1884.

Thomas Clausen, Tirslund, Pr. 5 Kr. (1880 10 Kr. i Pr. plus en Havebog.) Hagen Thomsen, Vejen, Pr. 5 Kr. Gartner Søren Madsen, Tobøl, Pr. 15 Kr. Hans Thygesen, Lunderskov, Pr. 5 Kr. (Præmieret 1883). Jens Pedersen, Lunderskov, Pr. 5 Kr. (Præmieret 1883). Husmand Peder Mikkelsen, Nyby, 10 Kr. (Pr. 1883). Johan Ludvig Kuhlmeier, Ferup, 5 Kr. Hans Andersen, Ferup, Pr. 5 Kr. (Pr. 1874 og 1882). Anders Petersen, Nyby, Pr. 5 Kr. Henning Kristensen, Føvling, Pr. 20 Kr. Mads Lauridsens Enke, Gjelballe By, 5 Kr. Chresten Christiansen, Harte By, Pr. 5 Kr. Søren Pedersen Aarup, Tjæreborg, Pr. 5 Kr. Husmand Jeppe Nielsen, Stundsig, Pr. 5 Kr. Jernbanearbejder Peder Mikkelsen Jensen, Lindingbro By, Pr. 10 Kr. Mads Peter Jørgensen, Lønneklint, Pr. 5 Kr. Husmand Christen Rasmussen, Børsmose, Pr. 5 Kr. Anders Jensen, Ø. Vedsted, Pr. 10 Kr. (Præmieret 1883). H. Fr. Nielsen, V. Vedsted, 10 Kr. (Pr. 1875). Niels Jensen Petersen, Ø. Vedsted, Pr. 10 Kr. Hans Jensen, Lustrup By, Pr. 10 Kr. (Pr. 1882 og 1889).

1885.

Husmand Henning Kristensen, Føvling, Pr. 15 Kr. og Diplom. Husmand J. F. Schmidt, Sønder Varde, Pr. 15 Kr. og Diplom. Husmand Anders Jensen, Østervedsted, 10 Kr. (Flere Gg. præmieret). Korporal Joh. D. Jensen, Grænsegendarmeriet, Bastrup Mark, 10 Kr. Husmand Hans Frederik Nielsen, V. Vedsted, 10 Kr. (Dipl. o. Pr. 1882, 83, 84). Landpost Nicolai Nielsen, Bastrup, 10 Kr. Toldofficiant Niels Hansen, Vamdrup, 5 Kr. Husmand Nels August Nelson, Hoddeskov, 5 Kr. Husmand Jens Th. Andresen, Ovtrup, 5 Kr. Husmand P. A. Møller, Hillerup, 5 Kr. Husmand L. P. Kragh, Ø. Vedsted, 5 Kr. (Pr. 1883). Smed Søren Pedersen Aarup, Tjæreborg, 5 Kr. (Pr. 1884). Husmand Hans Nielsen, Kjelst, Pr. 5 Kr.

1886.

Skolelærer H. Kristensen, Føvling, Pr. 30 Kr. 2 $\frac{1}{2}$ Skp. L. dyrkes som Have; Skolelodden (1 Td. L. er bortforpagtet). Indhegning: Jorddige med Hvidtjørn, som nu afgiver et aldeles uigennemtræn-

geligt Hegn. Læplantning mod N. og V.: et fra 4 til 12 Alen bredt Bælte af Poppel, Ælm, El, Ahorn, Ask, Røn, Guldregn, Hessel og Birk. Hele Haven er kulegravet i 1868—69 omtrent 1 Al dybt, og enkelte Afdelinger er kulegravet anden Gang, hvilket fortsættes. Samtidig med den første Kulegravning blev der paaført et forsvarligt Lag Mergel. I Haven findes 38 Frugttræer og 110 Frugtbuske. Det hele var i samme fortrinlige Stand som de 2 foregaaende Aar. I 1884 20 Kr., 1885 Diplom og 15 Kr.

Husmand Hans Heinrich Nielsen, Seest, 30 Kr. Husmand Hans Frederik Nielsen, V. Vedsted, 30 Kr. Husmand Anders Jensen, Ø. Vedsted, 20 Kr. Husmand Karl Kristiansen, Lydumgaardsmark, 20 Kr. Teglblænder Ludvig Kuhlmeier, Ferup, 20 Kr. Søren Hansen Sandholdt, Jordrup, 20 Kr. Husmand Mads Peder Jørgensen, Lønneklint, 10 Kr. Lærer J. N. Korneliussen, Høm, 10 Kr. Husmand Lars Jespersen, Bobøl, 10 Kr. Husmand Christen Madsen, Nagbøl, 10 Kr.

1887.

Skolelærer H. Kristensen, Føvling, 20 Kr. (Pr. 1884, 85 og 86). Husmand Søren Madsen, Tobøl, 20 Kr. Husmand Karl Kristiansen, Lydum, 15 Kr. (Pr. 1886). Korporal Jens Ditlev Jensen, Bastrup, 15 Kr. (Pr. 1885). Hjulmand Lars Jespersen, Bobøl, 10 Kr. (Pr. 1886). Smed Søren Hansen Sandholdt, Jordrup, 10 Kr. (Pr. 1886). Husmand Hans Andersen, Ferup, 10 Kr. (Pr. 1884). Husmand Rasmus Hansen, Hornelund, 5 Kr. Lærer Kiholm, Frøstrup, 5 Kr. Husmand Chr. Hansen, Elkjær, 5 Kr.

1888.

Lærer H. Kristensen, Føvling, 20 Kr. (flere Gg. pr.) Husmand S. Madsen, Tobøl, 20 Kr. (flere Gg. pr.). Træskomager Kristen Madsen, Nagbøl, 20 Kr. Husmand Anders Jensen, Ø. Vedsted, 15 Kr. Husmand Hans Frederik Nielsen, V. Vedsted, 15 Kr. (Pr. 1875). Husmand P. K. Klemmensen, Ribe Mark, 15 Kr. Husmand Eskild Skov, Aatte, 15 Kr. Lærer Korneliussen, Høm, 15 Kr. Husmand Lauge Sørensen, Ø. Gjesten, 10 Kr. Husmand Lars Jespersen, Bobøl, 10 Kr. (Pr. 1886 og 87). Banearbejder Hans Thygesen, Lunderskov, 10 Kr. (Pr. 1883 og 84). Husmand Kr. Marius Madsen, Hjeding, Pr. 10 Kr. Husmand Anders Andersen Jensen, Egholt, 10 Kr. Lærer P. K. Jessen, Vraa, 10 Kr. Arbejdsmand Johan K. P. Passig, Maltbæk, 10 Kr. Smed Søren Hansen Sandholdt, Jordrup, 10 Kr. (Pr. flere Gg.) Lærer A. Thjellesen, Eskelund, 10 Kr. Hus-

mand Thomas Nielsen, Stundsig, 10 Kr. Husmand Mads J. Madsen, Bobøl, 10 Kr. Teglbrænder Ludvig Kuhlmeier, Ferup, 10 Kr. Skræder Nis Chr. Nissen, Nr. Oxby, 10 Kr. Husmand Mads Andersen, Ure Mark, 10 Kr. (Pr. 1881). Lærer J. Kiholm, Frøstrup, 10 Kr. (Pr. 1887). Skomager N. B. Lamp, Bækbølling, 10 Kr. Husmand Karl Kristiansen, Lydumgaardsmark, 10 Kr. Husmand Peder S. Skaarup, N. Vejrup, 10 Kr. Arbejdsmand Peder Nielsen Pedersen, Eskelund, 10 Kr. Husmand Chr. Hansen, Elkjær, 10 Kr.

1889.

Skolelærer Henning Kristensen, Føvling, 20 Kr. Husmand Hans Frederik Nilsen, V. Vedsted, 20 Kr. Husmand S. Madsen, Tobøl, 20 Kr. Husmand P. K. Klemmensen, Ribe Mark, 15 Kr. (Pr. 1888). Husmand Eskild Skov, Aatte, 15 Kr. (Pr. 1888). Peder Pedersen Skaarup, Nr. Vejrup, 10 Kr. Husmand Anders Skov, Lunderskov, 10 Kr. Husmand August Mollenhauer, Frøstrup Hede, 10 Kr. Husmand Lars Jespersen, Bobøl, 10 Kr. Husmand Karl Kristiansen, Lydumgaard, 10 Kr. (Flere Gg. pr.) Skolelærer A. Thjellesen, Eskelund, 10 Kr. (Flere Gg. pr.) Daglejer Chr. Madsen Thomsen, Varming, 10 Kr. Lejehusmand Hans Andersen Jensen, Egholt, 10 Kr. Lærer J. N. Korneliussen, Høm, 10 Kr. Arbejdsmand P. Nielsen Pedersen, Eskelundmark, 10 Kr. Husmand Chr. Hansen, Elkjær, 10 Kr.

1890.

Maler Hans Jensen, Lundehøj, 20 Kr. og Diplom. Skolelærer Kristensen, Føvling 20 Kr. Husmand og Smed Hans Jørgensen Smidt, Ø. Oxby, 20 Kr. Husmand S. Madsen, Tobøl, 15 Kr. Husmand Peder Pedersen Skaarup, N. Vejrup, 15 Kr. Husmand Lars Jespersen, Bobøl, 10 Kr. Husmand Niels Chr. Sørensen, 10 Kr. Husmand Anders Skov, Lunderskov, 10 Kr. Husmand P. K. Klemmensen, 10 Kr. Husmand Kristen Jørgensen, Billum, 10 Kr. Lærerinde Karen Jessen, Askov, 10 Kr. Husmand Karl Kristiansen, Lydumgaards Mark, 10 Kr. Farver H. Chr. Jensen, Gaarde, 10 Kr. Husmand Kristian Passig, 10 Kr. Husmand August Mollenhauer, Frøstrup Hede, 10 Kr. Daglejer Christen Madsen Thomsen, Varming, 10 Kr. Husmand Eskild Skov, Aatte, 10 Kr. Lejehusmand Hans A. Thomsen, Holmlund, 10 Kr. Banearbejder Hans Thygesen, Lunderskov, 10 Kr.

1891.

Husmand Christian Liebum, Kragelund, 25 Kr. Arbejdsmand Peter Hansen, Vrannerup, 25 Kr. Husmand Søren Nissen, Lærkeholdt, 20 Kr. Aftægtsmand Thomas Nielsen, Stundsigt, 20 Kr. Korporal Rasmus Andersen, Obbekjær, 20 Kr. Arbejdsmand Hans Chr. Sørensen, Skartved, 20 Kr. Lærerinde Karen Jessen, Askov, 15 Kr. Banearbejder Søren Madsen, Vrannerup, 15 Kr. Arbejdsmand Peter Nielsen Petersen, Eskelund Mark, 15 Kr. Bager P. J. Petersen, Kjærbøl, 15 Kr. Arbejdsmand Anders Tanggaard, Vrannerup 10 Kr. Husmand H. P. Thomsen, Oxby, 10 Kr. Husmand Kristian Passig, 10 Kr. Husmand Peder Jensen, Ansager, 10 Kr. Husmand Niels Chr. Sørensen, Hømlund, 10 Kr. Husmand Niels Riber Jacobsen, 10 Kr.

1892.

Fyrmester A. Lorentzen, Blaavandshuk, Diplom. Helt ude ved Horns Rev mellem Sandklitterne findes Fyrmester A. L.'s Have, over hvilken man forbavses, dels ved at man pludselig støder paa en saadan, dels ved at, hvad der dyrkes i den, staaer forholdsvis meget frodigt, lige fra almindelige Havesager som Kaal og Kartoffler, til mere sjældne Ting som Tomater og Agurker. Tillige var Frugtbuskene ret gode, saa Avlen af Bær ikke var saa ubetydelig. For at dæmpe Flyvesandet er der plantet Bjærgfyr omkring Haven, disse har staaet et Par Aar og ser ud til at ville trives vel. Her er givet et smukt Exempel for Omegnens Beboere og de mange Besøgende paa, at der trods de mest uheldige Forhold dog kan opnaaes et smukt Resultat af Havebrug, hvor der er Flid og Interesse tilstede.

Farver H. Chr. Jensen, Gaarde, 10 Kr. Husmand Mads Nielsen, Stavsø, 20 Kr. Husmand Anders Jensen, Ø. Vedsted, 20 Kr. Maler Hans Jensen, Lundehøj, 20 Kr. Husmand Jens Thorsen, Vejen Skov, 15 Kr. Fabrikarbejder Hans Friis, 15 Kr. Fabrikarbejder Rasmus Petersen, 15 Kr. Bødker Thomas Nielsen, Ølgod, 15 Kr. Arbejdsmand Peter Petersen, Maltbæk Mose, 15 Kr. Væver Wielmand, Vraa, 15 Kr. Husmand Jeppe Nielsens Enke, V. Nebel, 15 Kr. Husmand Henrik Grøndal, Revelsig, 15 Kr. Husmand P. Madsen, Geising, 10 Kr. Slagter Hagen Thomsen, Vejen, 10 Kr. Husmand Niels Christensten Bølling, Dollerup Mark, 10 Kr. Skomagter Johan Frederik Schlüsen, Vejen, 10 Kr. Enke Mette Kirstine Madsen, Oksby, 10 Kr. Husejer Peter Hansen, Egholt, 10 Kr. Landpost Johan Lorentzen, Lunderskov, 10 Kr. Husmand Jo-

han Henrik Baisner, Lunderskov, 10 Kr. Husmand August Moldenhauer, Frøstruphede, 10 Kr.

1893.

Husmand Mads Nielsen, Lejrskov, 25 Kr. Ledvogter S. G. Thomsen, Gaarde, 25 Kr. Skomager Hans Thomsen Gundersen, Jordrup, 20 Kr. Smed N. V. J. Bertelsen, Esbjerg, 20 Kr. Fabrikarbejder Hans Friis, Ribe, 20 Kr. Arbejdsmand Peter Nielsen Petersen, Eskelund, 20 Kr. Sergent i Grænsegendarmeriet Anders Andersen, Egebæk, 15 Kr. Lærerinde Karen Jessen, Askov, 15 Kr. Ungkarl Graves Andreasen, Hedehusene, 15 Kr. Husmand Eskild Skov, Aatte, 15 Kr. Jens Christian Nielsen, [?], 15 Kr. Husmand C. H. Madsen, Hjedding, 10 Kr. Banearbejder Rasmus Madsen, Dollerup, 10 Kr. Detaillist J. G. W. Scholz, Bække, 10 Kr. Fabrikarbejder Diderik J. Lorentzen, Saltgade, Ribe, 10 Kr. Typograf Ernst Heise, Skolegade 312, Ribe, 10 Kr.

1894.

Farver H. Chr. Jensen, Gaarde, 15 Kr. Husmand Mads Nielsen, Stavsø, 15 Kr. Husmand Hans Nielsen, Kjelst, 15 Kr. Husmand Hans Jensen, Lundehøj, 15 Kr. Arbejdsmand Jeppe Johan Andersen, Eskelund, 15 Kr. Arbejdsmand Peder Pedersen, Maltbæk, 15 Kr. Aftægtsmand Thomas Nielsen, Stundsig, 10 Kr. Husmand Peder Jensen, Ansager, 10 Kr. Husmand Johan Henrik Frederik A. Mollenhauer, 10 Kr. Væver J. Vickmann, Vraa, 10 Kr. Arbejdsmand Vilhelm Lauridsen, Ribe, 10 Kr. Slagter Hagen Thomsen, Vejen, 10 Kr. Arbejdsmand Hans Simonsen, Tranberg, 10 Kr. Invalid Niels Christensen Bølling, Dollerup Mark, 10 Kr. Bødker Jens P. Beck, Strandby, 10 Kr. Husmand Laurids Jessen Gravesen, Vognslund, 10 Kr. Skomager J. F. Schlüsen, Vejen, 10 Kr. Husmand Niels Plauborg, Lærkeholdt, 10 Kr. Husmand Søren Nissen, Lærkeholdt, 10 Kr. Skræder J. P. Schlüsen, Vejen, 10 Kr. Husmand og Snedker Mads Jensen, Kokspang, 10 Kr. Stationsbud C. P. Thomsen, Ribe, 10 Kr. Tækkemand Jens Thomsen Mortensen, Eskelund, 10 Kr. Arbejdsmand Hans Jessen, Uhre Mark, 10 Kr. Bager P. J. Pedersen, Kjærbøl, 10 Kr.

Af denne meget sammentrængte Beretning om Præmieringerne i Tidsrummet 1872—1894 vil det ses, at Udviklingen er gaaet frem fra, at der i det første Aar var to, i det andet Aar ikke fandtes nogen Reflektanter, og

efter Præmieuddelernes Udsagn ej heller fandtes nogen værdige, til der sluttes med en Uddeling af 25 Præmier til et samlet Beløb af 180 Kr. Forudsat at Maalestokken paa Præmieringerne ikke er forringet, viser vel disse Beretninger tydeligere end andre Vidnesbyrd, hvilken Fremgang der i dette Tidsrum har været. Det ses ogsaa af Titlerne paa Reflektanterne, at det er i By som paa Land, hos Jordbrugere som hos Ikke-Jordbrugere, at Lysten til Havedyrkning har bredt sig, og naar der i 1894 sluttes af med Præmieringerne, maa det siges, at de har gjort deres Gavn, og at maaske ikke netop Præmieringerne men andre indirekte Midler (saasom Anlæggelse af Læplantninger etc.) med Rette maa anses for at være mere gavnlige til Formaålet.

Lokale Frugtsorter.

Som det er Tilfældet i de fleste Egne af Landet, er der ogsaa bestemte Frugtsorter knyttet til Amtet her. I Ribe Amt er det ganske naturligt kun yderst faa, der kan være Tale om, men i hvert Fald er *Brøndumæble* en god gammel Sort fra Esbjerg-Eggen; det har et mørkegult og saftigt Kød med en vinsyrlig Smag.⁸¹ De fleste Frugtsorter er ellers ligesom saa meget andet kommen Syd fra, idet Vandregartnere har bragt dem med sig, naar de kom kørende og solgte Frugttræer.⁸² Af andre lokale Sorter kan dog ogsaa nævnes:

Ditlevsens Frøæble, lagt af Kerne omkring 90-erne ved Jens Ditlevsen, Rodebæk, Faaborg Sogn ved Varde, der har smaa Frugter, og har Værdi som et Madæble.

Jens Thuesens Kerneæble, der er lagt først i 1800-Tallet, og som har givet et Modertræ, der er vokset højere end Huset. Det er et Efteraarsæble af ringere Værdi.

Grydvad Mølles Sommeræble stammer derfra, hvor

Navnet anviser, og er sandsynligvis et Frøæble, hvis Værd dog ikke endnu er opgjort.

StribetValse har et Modertræ paa over, 150 Aar og bærer smaa, valseformede, rødtribede Frugter, hos Postbud Jepsen, Nordby, Fanø.

Flaskeæblet er meget udbredt i Vejenegnen, men er dog ikke en lokal Sort.

Rødt Sommeræble fra Bobøl stammer ligeledes ude fra (Rendsborg), men er ret udbredt, saaledes i Konsulent Thorsens Have i Vejen og Husmand Jacob Olsens Have i Bobøl.

P. Nygaards Æble findes hos P. Nygaards Enke i Nyholme, Glejbjerg, hvor det tilfældigt er fremkommen i et Granhegn; ej heller dettes Værdi er konstateret, idet det er en nyere Sort.

Grænseæble dyrkes ret hyppigt i de vestjydske Haver. Det skal stamme fra Ribegnen i Nærheden af den gamle Grænse.

Ordsprog og Skæmtesprog samt Overtro.

Om de fattige og forblæste Haver eller om den temmelig foragtede Kost, som Kaal og slige Sager er for en Landmand, er der vævet mangt et Skæmtesprog, og saavel Ordenes Dialekt som deres Motiv og Vid fortæller, at de fleste af disse hører hjemme i de magre jydske Egne.³⁴ Begynder vi med Abildhaven, som Frugthaven ofte hed eller hedder, da er der flere Ordsprog og Skæmtesprog, der er Varianter af det samme, nemlig at Frugthavens eneste Bestand er en forkrøblet Stikkelsbærbusk, en forblæst Pil, en Hyld, hvis Bær man ikke bruger til at spise. Eller der er slet intet Ly og Læ af noget Træ, men „Abildhaven“ er Naboens Pil eller Hyld.

Det suser i Abildhaven, sagde Manden, der var kun en Hyld og en Pil, og de stod en halv Mil fra Huset.

Det suser i Abildhaven, sagde Manden, han havde ikke uden et Træ, det stod midt ude i Marken, og saa var det endda kun en Hyld.

Det suser i Abildhaven, sagde Kællingen, hun havde en Stikkelsbærbusk, der var skaaren af ved Roden.

Det suser i nordre Abildgaard, sagde Konen, hun mente en Hyld, der stod en Mil fra Huset, og den var endda hugget jævn te med Jorden.

Disse er allesammen af en saadan Art, at man forstaar, hvor fattige Haverne har kunnet være, og hvor man har kunnet spøge med denne Mangel paa Ly, Læ og Frugt. Men havde man nu endelig et stakkels Frugttræ, saa kunde det i al sin Forblæsthed og Udmagrethed sjælden give gode Æbler eller saadanne, der var bedre end de vilde Skovæbler. Det hed sig, at

et smukt Æble kan gerne være surt;
en kan lære en Hund at æde Skovæbler;
man triller aldrig et Æble saa langt bort, at det jo smager af Roden,

og der var noget, der hed, at „samle Æbler op under en andens Træ“ og endnu flere Skæmtesprog over Æbler. Pærerne havde ikke nær saa mange; men dog nogle:

Hvem der vil klavre højt i Pæretræet, falder i Skarnkassen;
(om en langbenet én:) Hun er god til at ryste Pærer ned med;
Den, der klavrer op i Træet, har Ret til Pærerne, o. s. v.

Mest er det dog gaaet ud over Kaalen og de Retter, der gjordes af dens Blade eller Stokke:

Varme Kaal, dem blæser vi ad;
hvem fik varme Kaal, det ved a';
vi to kan søbe vor Kaal af to Fade;
du skal ikke komme til at søbe Kaal i Jylland mere;
nu skal vi ha Kaal aa Knør aa stuer Stør;
Kaal og Knur er ond Aftensmad;

Kaal er en haard Maal, a' vil hellre samle Sten, end a' vil æde dem;
 ingen anden Mad end Kaal, saa lægger jeg min Ske;
 (eller:) er der ingen anden Mad, saa kom hid, Kaal;
 (men:) den, der spiser Kaal, maa have Flæsk til;
 (og:) han skæver efter Kaalen, men de andre tager Flæsket;
 Gud ha' Lov og takket, al vor Kaal er hakket, de sidste er i æ
 Gryd';
 du koger nok Kaal paa en Lundstikke;
 det regner, saa gror Kaalen, der ligger paa Loftet;

Om en, som Konen jager ud af sit Hus, hedder det, at „han maa vogte Kaal“, og om en, som har trukket sig tilbage til Privatlivet, at han „planter Kaal“; men den, der er langsom paa sig, „springer ikke i mange Kaalgaarde“, og det kan man ogsaa faa at høre „Hyt dig, Kaalorm, din Næse er saa grøn!“

Kun faa overtroiske Meninger knytter der sig til Haveurterne; men saa meget vides der dog, at om det skal lykkes, maa der saas Kaalfrø Fruedag og Gulerødder Kristi Himmelfartsdag.⁸⁸

I enkelte Tilfælde har Æblet fundet Vej til Visernes Poesi, som i det gamle Vers:⁸⁵

Æblet hænger aldrig saa højt udi Træ,
 det een Gang til Jorden mon falde,
 og naar man da haver en fuldtro Ven,
 den bør man da elske for alle;

men ellers er det fattige Haver og Bakker, der har skabt Skæmtesprogene, saasom Bemærkningen om, at „Du er nok fra Timian-Egnen!“

Om Hylden, der mere brugtes til Lægedom end til Ernæring, hed det, at gik man tre Gange rundt om dens Hovedstamme og tre Gange sagde:

Hyldetræ! Jeg har Gigt; det har du ikke.
 Tag den fra mig, saa har jeg heller ingen!

da helbredtes man for Gigten, og det samme kunde gøres mod Bylder.³⁶

Om Overtro ved Havernes Dyrkning hedder det:^{33*}

Naar Juleklokkerne begyndte at kime, skulde man gaa ud i Haven, slaa tre Slag paa hvert Frugttræ og sige: „Fryd dig, Kvist, Kristus er født!“, saa var man vis paa, at Træerne bar godt; det kunde ogsaa gøres saaledes, at man bandt et Halmbaand om sine Frugttræer Juleaften, idet man sagde: „Nu klæder jeg dig, men saa skal du ogsaa klæde mig, i Gud Faders, Gud Søns, Gud den Helligaands Navn!“

Paa Fanø tog man en Æblekerne, der i noget Klæg blev stukket ind blandt de øverste Græstørv i Brøndranden; spirede og groede Kernen saa der, maatte Træerne blive staaende der i syv Aar; først saa kunde det nytte at plante det ind i Haven med Haab om at faa Træ af det.

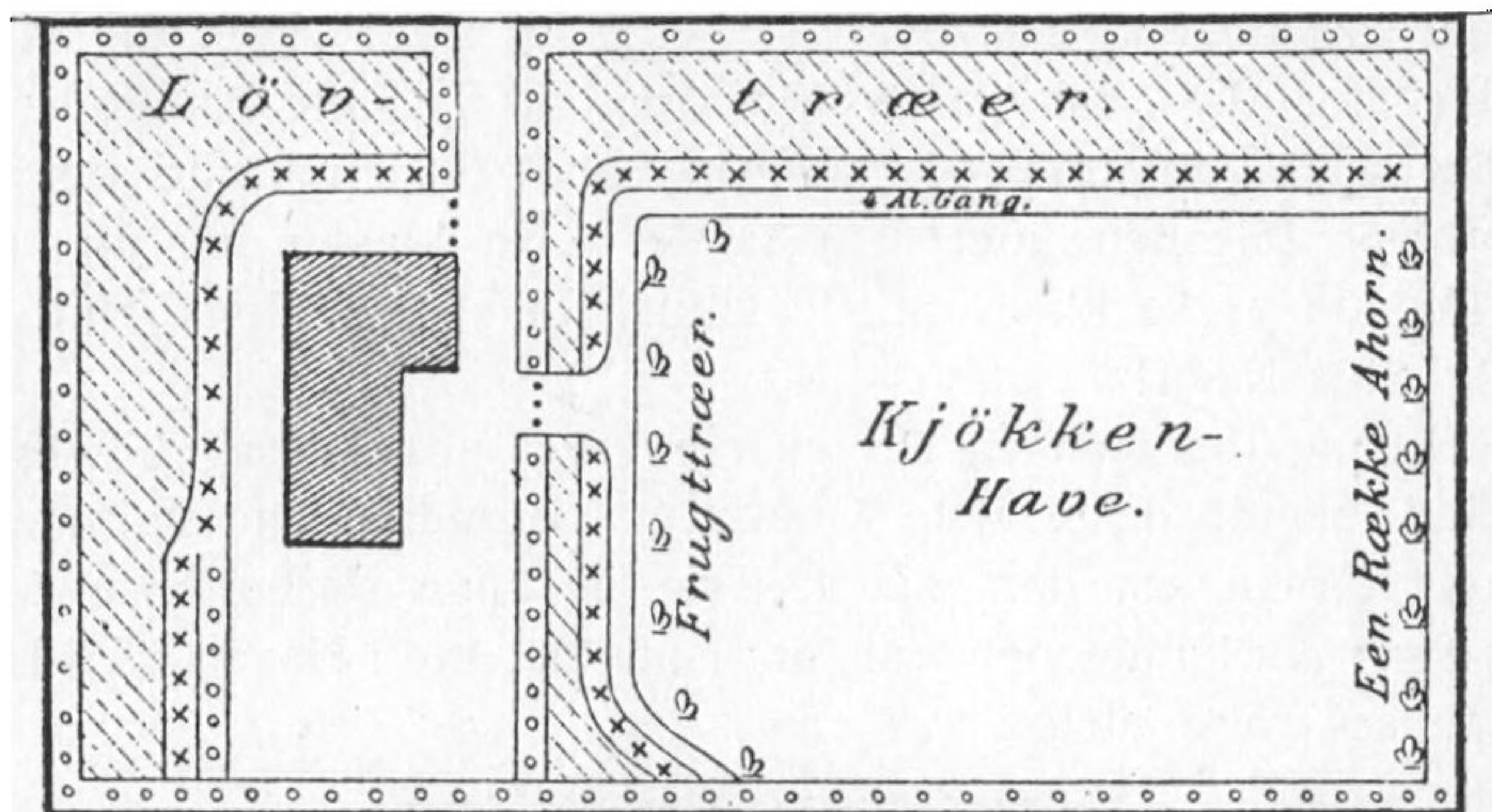
Havernes Stilarter.

Ligesom Bygninger, Klædedragt, Bohave etc. er underkastet Modens Luner og til de forskellige Tider er bleven præget af en bestemt Stil, saaledes er Haverne det ogsaa. Den Forskel er der dog, at mens Bygningerne er af ret holdbart Materiale, er Haverne opbygget af levende Materiale, der dels udvikler sig forskelligt efter Egn og Jordbund, saaledes som det foran er set, og dels ikke er saa varigt som Husmaterialierne. Endvidere er det ulige lettere at iklæde en Have en ny Stilklædning ved at omlægge den, end det er at give et Hus en anden, særpræget Karakter, hvorfor Præget hos Haverne er foranderligt.

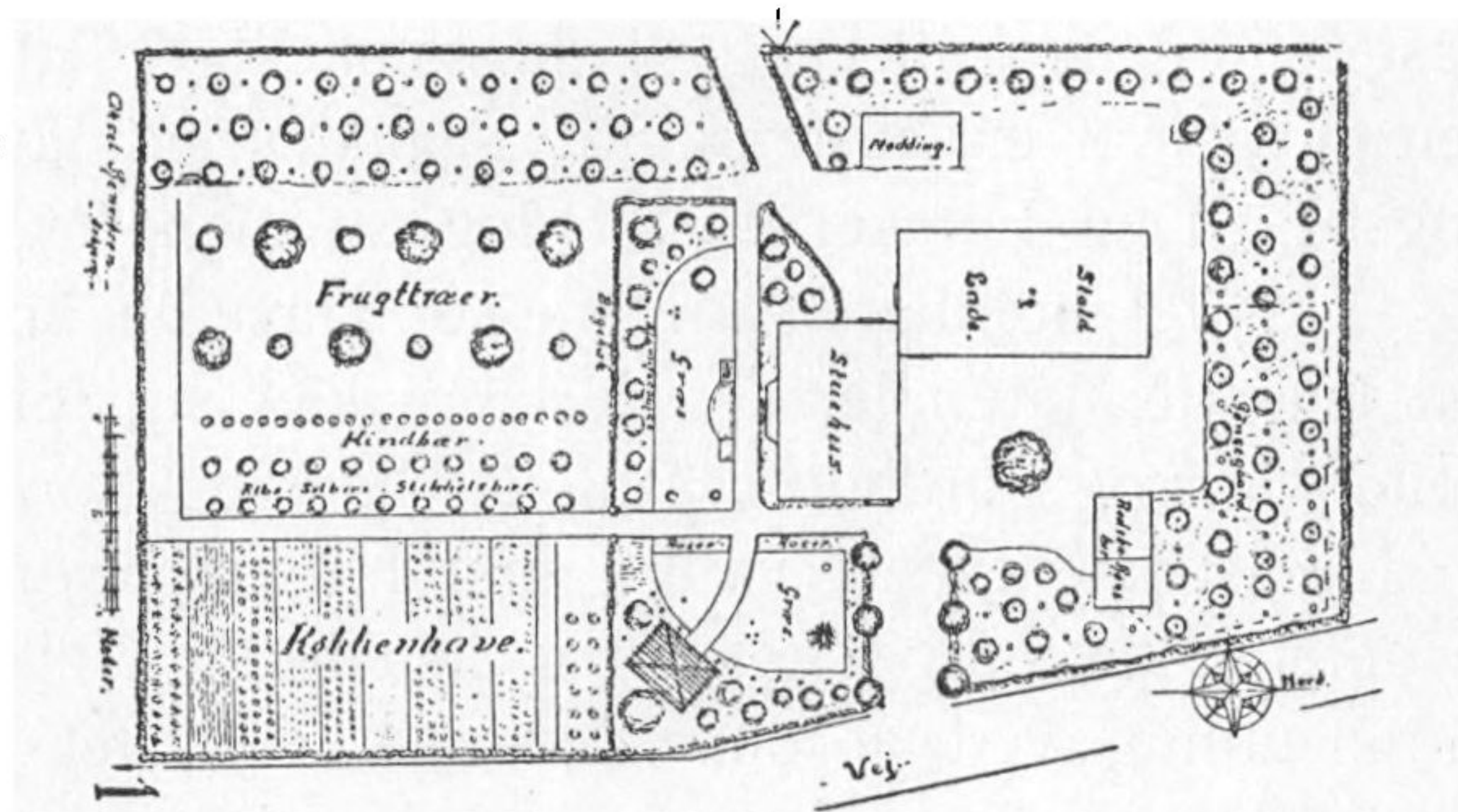
Af disse Aarsager vidner Haverne ikke i den Grad som Husene om, at de gennem Tiderne har haft forskellige Stilklædninger paa, og at de har skiftet fra regelmæssige til uregelmæssige for atter at gaa over i det regelmæssige. De to sidste Former kan nok findes i Haverne, mindre den foregaaende. Gaar vi derimod

* Se ogsaa Feilberg: Fra Heden, S. 61.

til Arkiverne, vil vi finde tydelige Beviser for, at saadan har det været. For Amtet her er Oplysningerne af gode Grunde kun faa; og blandt Udskiftningskortene viser kun faa, at der har været Haver; men i an-

Haveplan fra Dalgas: Læplantning c. 1850.

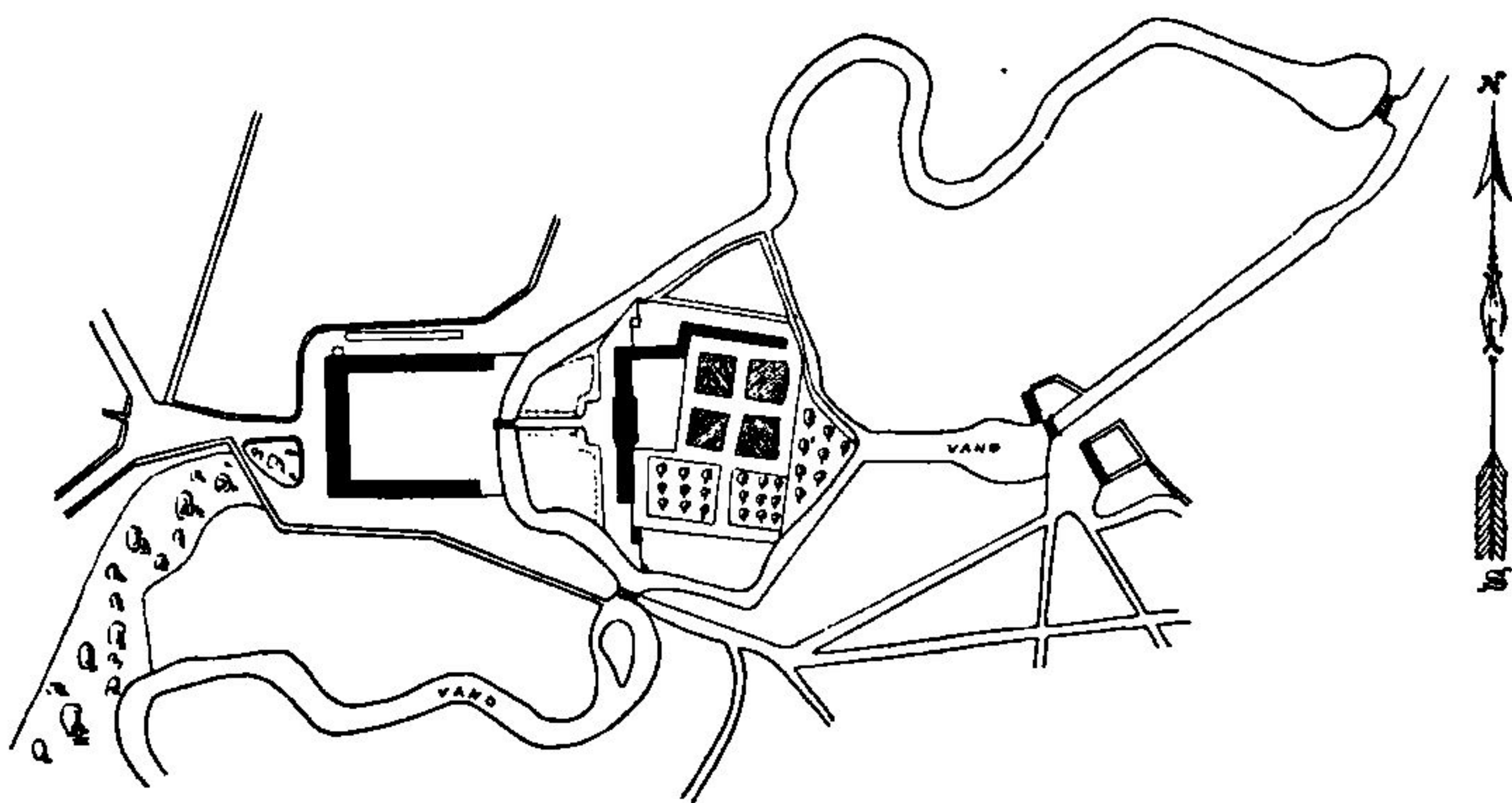

Haveplan udarbejdet af Assistent Henriksen paa Forsøgssationen c. 1915.

dre Amter finder vi Indtryk af, hvorledes de har været anlagt, idet deres Inddeling i mange Tilfælde er gengivet paa Matrikelkortene.⁸⁸ Det viser sig, at Haverne har været inddelt i Felter efter rette Linier, saa de har formet et Slags Skakbræt, — og saaledes tænker vi os Haverne i bedste Fald anlagt fra Klosterhavernes Tid. Saavel Klosterhaverne i Ribe som Haven ved Riberhus

har uden Tvivl været anlagt efter Kvadraturen (Skakbrætsystemet) (se S. 548).

Med Udskiftningstiden indfandt sig den frie og romantiske Havestil, og i hvert Fald om *Nørholm* vides det, at den blev omlagt efter denne nye Smag,¹² ligesom en Mængde af de ældre og tildels nyere Haver er anlagt i en Art Stil, der skulde være en Efterligning

Nørholm (1819), endnu ikke omlagt i Landskabsstilen.

af den „engelske“, romantiske, — Landskabsstilen. Havebøgerne omkring Halvtredserne i forrige Aarhundrede publicerede Planer til saadanne, hvor Gangene snoede sig omkring i Ormevid og Bugtninger, men Plænerne var overstrøet af Bede i Bønneformer, Pæreformer o. l. En saadan „Stil“, der hverken var Fugl eller Fisk, men en misforstaaet Kopiering af Herregaardshavernes og Præstegaardshavernes Stil, var saa upraktisk og uøkonomisk som vel muligt, og naar nu Praktikerne med Konsulenter, Gartnere og Havearkitekter i Spidsen har sammensvoret sig om at faa denne Stilart til at vige for den for de smaa Arealer mere praktiske, den regelmæssige, er Aarsagerne dertil lette at finde.

Imidlertid bør der ogsaa her i Aarbogen kunne gem-

mes et Minde om den Tid, da Gangene lagdes i Ormevid og Græsplænerne bestrøedes med „Zirater“, og der maa uden Tvivl af lokale Personer kunne findes Haver med et saadant typisk Præg, at de er karakteristiske for en Egn. De kan være udgaaede fra den samme Mands Haand, en Landsbyhaandværker eller maaske en Gartner eller Graver, der har været særlig ferm til at slaa Cirkler med Rive og Snor. Saadanne Haver bør der optages Plan over, ligesom deres Plan-teindhold bør opnoteres, og de bør fotograferes. De er et meget væsentligt Led i Egnens Kulturbillede. De maa med for at danne det rette Billede af Landsbyens eller Byens Liv og Boligens Udvikling. Uden Kendskab til Havernes Anlægsform og Funktion og uden Kendskab til Planternes Brug i Dagliglivet bliver Billedet af Hjemstavnen ufuldstændigt.

Om nærværende maatte have bidraget til, at Havernes Funktion i Folkelivet blev mere paaagtet, blev taget op til yderligere Undersøgelse og blev viet mere Interesse, end Tilfældet almindeligt er, da er Arbejdet med at fremskaffe disse sparsomme Oplysninger ikke gjort forgæves, og Billedet af Folkelivet vil kunne vinde i Klarhed og Skønhed.

Teksthenvisninger:

1. Gads danske Magasin, Juli—August 1925, Havekunst 1925, S. 61—72.
2. Aarbog for Aarhus Stift 1926, S. 68—100.
3. Terpager: Ripæ Cimbricæ, 1736, S. 517.
4. Samme Bog, S. 522.
5. Samme Bog, S. 524.
6. Samme Bog, S. 549.
7. Lorenzen: Danske Klosterbygninger.
8. Efter Meddelelse i Stephan Nyelands efterladte Manuskript, Landbohøjskolens Bibliotek.
9. O. Nielsen: „Ribe Oldemoder“.
10. Ifølge Meddelelse fra Dr. Vilandt af 10. September 1886 i Stephan Nyeland anf. Skr.
11. Lind: Om Lægeplanter i de gamle Klosterhaver og Klosterbøger.
12. Danske Herregaarde (Koppels Forlag).
13. Fra Ribe Amt 1906, S. 120.
14. Samme Bog, V,

S. 32. 15. Samme Bog, IV, S. 467. 16. Samme Bog, 1909, S. 132—33. 17. Begtrup: Agerdyrkningens Historie. 18. Landhusholdningsselskabets Skrifter og Efterretninger. 19. Fra Ribe Amt IV, S. 681 samt S. 710 ang. vore Dage. 20. Samme Skr. 1911, S. 83, V, S. 322. 21. Samme Skr. V, S. 157—58. 22. Samme Skr. IV, S. 437. 23. Samme Skr. 1913, S. 522—23. 24. Samme Skr. 1911, S. 4. 25. Samme Skr. 1925, S. 230. 26. Samme Skr. 1925, S. 238. 27. Samme Skr. 1925, S. 369—70. 28. Samme Skr. V, S. 127. 29. Det jydskes Haveselskabs Jubilæumsskrift 1923. 30. Fra Ribe Amt 1906, S. 133. 31. Mathiesen: Dansk Frugt. 32. Danmarks Frugtavt 1925, S. 402. 33. Feilberg: Dansk Bondeliv I, S. 207. 34. Tang Kristensen: Danske Ordsprog. 35. Grundtvig: Danske Folkeviser. 36. Orth: Danmarks Trylleformularer. 37. Fra Ribe Amt IV, S. 435. 38. Aarbog for Aarhus Stift 1926, S. 93—97, f. Eks. 39. Terpager anf. Værk, S. 280. 40. Sstds., S. 327. 41. Sstds., S. 378. 42. Sstds., S. 711(oversat). 43. Sstds., S. 712—13. 44. Sstds., S. 714—16. 45. Fra Ribe Amt 1925. 46. Cirkulære og Bilag Nr. 2636—40 af 20. August 1831, Danske Cancelli, 2. Departement, Rigsarkivet. 47. Ifølge privat Meddelelse fra Hr. Pastor J. Richter, Vejen. 48. Karl Hansen: Plantningssagen i Esbjerg og Omegn, 1868—1918. 49. Beretning om Uddeling af Præmier til Husmænd for havemæssig Anvendelse og Dyrkning af deres Huslodder i 1872—1894 gennem Selskabet til Havedyrkningens Fremme (fra 1881: Det kgl. d. Haveselskab). 50. Pontoppidan: Danske Atlas, V, S. 621, 626. 51. Ny kgl. Saml. Fol. 424, Kgl. Bibl. 52. Fogtman: Kongelige Rescripter, Resolutioner og Collegialbreve for Danmark og Norge, II, S. 396. 53. Se herom „Nationaltidende“ Kronik Aften 9/8 1926. 54. Den ældste danske Arkivregistratur V.I. 449. 55. Lorenzen: Studier i dansk Herregaardsarkitektur fra det 16. og 17. Aarh., S. 100.
